

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ИҚТИСОДИЁТ УНИВЕРСИТЕТИ**

Т.Ж.ЖУМАЕВ

ЭКОЛОГИК ЭКСПЕРТИЗА

**Ўзбекистон Республикаси
Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги
олий ўқув юртлариаро илмий-услубий бирлашмалар
фаолиятини мувофиқлаштирувчи кенгаши томонидан
олий ўқув юртларининг иқтисодий таълим йўналишлари
талабалари учун ўқув қўлланма
сифатида тавсия этилган**

Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғармаси нашриёти,
Тошкент 2004.

**THE MINISTRY OF HIGHER AND SECONDARY SPECIAL
EDUCATION OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN**

TASHKENT STATE ECONOMIC UNIVERSITY

DJUMAYEV T.J.

ECOLOGIC EXPERTISE

This manual is recommended by the group of “regulating the activities of scientific organizations of higher education” of the Ministry of higher and secondary special education, for the students of higher education establishments majoring in economy

Жумаев Т.Ж. Экологик экспертиза (Ўқув қўлланма). —
Т.: ТДИУ, 2004 — 128 бет.

Ўқув қўлланмада атроф-муҳитни муҳофаза қилиш амалиётида аҳолининг яшаши учун соғлом шарт-шароит вужудга келтириш ва табиатдан фойдаланиш самарадорлигини ошириш, табиатни муҳофаза қилиш асосида ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг экологик хавфсизлигига эришишнинг гоаят муҳим ва долзарб муаммолари баён қилинган. Ушбу муаммоларнинг ечимига алоҳида эътибор берилган.

«Экологик экспертиза» ўқув қўлланмаси «иқтисодиёт (экология)» таълим йўналиши бакалавр ва магистр талабалари учун мўлжалланган.

Масъул муҳаррир: и.ф.д. проф.

Ш.Р. Холмўминов

Такризчилар: и.ф.д., проф. Қ.Н. Абирқулов,

б.ф.д., проф. Н.Н. Норбоев

Djumayev T.J. Ecologic expertise (manual) – T.: TSEU, 2004
– 128 pages.

The manual is about preparing clean environment for population, increasing the efficiency of nature civilization, protecting environment, and ecologic problems of social-economic development. Possible solutions are given.

The manual is designed for bachelor and masters students majoring “economics” (ecology).

Responsible editor: doctor of economic science,
prof. Holmuminov Sh. R.

References: doctor of economic science,
prof. Abirkulov.K.N.;
doctor of biologic science,
prof. Norboyev N.N.

КИРИШ

Экологик экспертиза фан ва ўқув предмети сифатида шаклланиш ва ривожланишнинг дастлабки босқичида турибди. Табиатдан фойдаланиш ва атроф-муҳитни муҳофаза қилиш соҳасида Ўзбекистонга ечимини кутаётган қатор муаммолар ўтмиш тоталитар тузумдан мерос бўлиб қолган. Республикада атроф-муҳитни муҳофаза қилиш амалиётида аҳолининг яшаши учун соғлом шарт-шароит вужудга келтириш ва табиатдан фойдаланиш самарадорлигини ошириш, табиатни муҳофаза қилиш асосида ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг экологик хавфсизлигига эришиш гоят муҳим ва долзарб муаммодир. Бу муаммо ечимини топишда экологик экспертиза жуда катта роль ўйнайди. У амалиётда фақат экологик асосланган хўжалик қарорларини амалга оширишни таъминлайди. Иқтисодиётни ривожлантиришда экологик хавфсизлик ва аҳоли саломатлигини муҳофаза қилиш талабларини бажариш мамлакатда атроф-муҳитни муҳофаза қилиш стратегиясининг устувор йўналишидир. Бу мураккаб муаммоларни ечимини топишда илмий асосланган экологик экспертиза ёндашувларига асосланиш ва улардан амалиётда фойдаланиш малакаларига эга бўлиш замонавий иқтисодчиларга экологик оқибатларни ҳисобга олган ҳолда тўғри қарор қабул қилишларига имкон беради.

Экологик экспертиза фани иқтисодчиларнинг экологик саводхонлигини оширишга, жамиятнинг иқтисодий ривожланишида сабаб-оқибат алоқаларини тўғри тушунишга хизмат қилади. Ушбу фан экологик экспертизанинг илмий асосларини яратишга, улардан амалиётда фойдаланишга, «жамият-табиат» тизимида янги экологик экспертиза муносабатларини шакллантиришга йўналтирилган.

«Экологик экспертиза» ўқув қўлланмаси Ўзбекистон Республикасининг Давлат таълим стандартлари талабларига амал қилиб ёзилган. Унга Тошкент Давлат иқтисодиёт университети «Иқтисодиёт ва статистика» факультетининг В 340200-«Иқтисодиёт (экологик)» таълим йўналиши (бакалаврият) «Экологик экспертиза» намунавий ўқув дастури асос қилиб олинган. Ушбу фанни ўрганиш жараёнида олинадиган билимлар мажмуаси иқтисодчи-экологларни фундаментал тайёрлашнинг асосий шартларидан ҳисобланади.

Ўқув қўлланма 9 бобдан иборат. Биринчи бобда экологик экспертизанинг предмети, методи ва вазифалари асослаб берилган. Иккинчи бобда экологик экспертизанинг илмий-методологик асослари баён қилинган. Учинчи боб Ўзбекистондаги эколо-

гик вазият ва уни эксперт баҳолашга бағишланган. Бу бобда республикада экологик вазиятнинг умумий таърифи, табиат имкониятлари ва вилоятлар ва туманлардаги экологик ҳолат, экологик вазиятни баҳолаш ва районлаштириш, экологик вазиятнинг ҳудудий фарқлари, Орол денгизининг қуриши ва экологик экспертиза сабоқлари, тоғ ва текислик геотизимларидан фойдаланиш, халқаро экологик экспертиза тажрибалари ва улардан фойдаланиш муаммолари таърифланган. Тўртинчи бобда экологик экспертизанинг асосий принциплари, бешинчи бобда экологик экспертизанинг ҳуқуқий асослари, олтинчи бобда экологик экспертиза турлари баён қилинган. Еттинчи бобда экологик экспертизага қўйиладиган талаблар ва атроф-муҳитга таъсири баҳолаш, экспертиза объектларининг табиатга таъсири фарқлари ва уларнинг классификацияси кўрсатилган. Саккинчинчи бобда экологик экспертизанинг асосий йўналишлари, технологик (техника), корхоналар, шаҳарсозлик, табиатни ўзгартириш лойиҳаларининг экологик экспертизаси таърифланган. Тўққизинчи бобда экологик экспертиза хизматини ташкил этиш ва давлат экологик экспертизасининг ҳулосасига қўйиладиган талаблар баён қилинган. Бу бобда давлат экологик экспертизаси ҳулосасининг структура ва мазмунига қўйиладиган талаблар, унинг мазмуни ва матни нусхаси берилган. 7

Муаллиф иқтисод фанлари докторлари, профессорлар Қ.Н. Абирқулов ва Ш.Р. Холмўминовга танқидий мулоҳазалари ва қимматли маслаҳатлари, китобни нашрга тайёрлашдаги хизматлари учун чуқур миннатдорчилик билдиради.

ЭКОЛОГИК ЭКСПЕРТИЗА ФАНИНИНГ ПРЕДМЕТИ, МЕТОДЛАРИ ВА ВАЗИФАЛАРИ

1.1. Экологик экспертизанинг янги фан ва ўқув предмети сифатида шаклланиши ва ривожланиши

Ижтимоий-иқтисодий ривожланиш ва атроф табиий муҳит ҳолатининг ўзгариши ўртасида ўзаро чамбарчас алоқалар мавжуд. Ижтимоий ишлаб чиқаришнинг ривожланишига боғлиқ ҳолда инсон фаолиятининг табиатга таъсири ва табиий ресурслардан фойдаланиш даражаси узлуксиз ошиб, уларнинг салбий оқибатлари миқёси тобора хавфли тус олмакда. Шу муносабат билан ижтимоий-иқтисодий ривожланишда экологик омилларни табиат билан жамият ўртасидаги ўзаро алоқаларнинг хусусиятларини ва уларни тартибга соладиган йўналишлар ва қонуниятларни ҳисобга олмастик ёки уларнинг аҳамиятини тўлалигича баҳоламаслик қўтилмаган экологик-иқтисодий ва ижтимоий оқибатларга олиб келиши мумкин. Бу шароитда ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг барча табиий-экологик омилларни, табиат-жамият ўртасидаги ўзаро алоқаларининг сабаб-оқибатлари занжирини тўғри тушуниш ва шу асосда инсон хўжалик фаолиятининг экологик-иқтисодий қонуниятлари талабларга мос келишини белгилаш муҳим аҳамиятга эга. Бунда табиат ва жамият ўртасида юзага келадиган ижтимоий-иқтисодий муносабатларни маъмурий бошқариш методларини қўллаш муҳим ўринни эгаллайди. Ушбу назорат йўналиши таркибида экологик экспертиза кенг қўлланиладиган фаолият тармоғи ҳисобланади. Шу муносабат билан ушбу соҳани комплекс ўрганадиган экологик экспертиза фанини ҳам илмий, ҳам ўқув йўналишларида бозор иқтисодиёти талабларига мос йўналишда шакллантириш ва ривожлантириш ҳаётий заруратга айланди.

Экологик экспертиза фан сифатида шаклланишининг объектив шарт-шароитлари инсоннинг хўжалик ва бошқа фаолиятлари билан узвий боғлиқ бўлиб, уларнинг табиатга таъсирининг миқёслари ва салбий таъсирининг ошиб бораётганлиги билан изоҳланади. Ушбу фanning Ўзбекистонда шаклланиши ва ривожланиши зарурати кўп жихатдан мамлакат экологик сиёсатини самарали амалга ошириш билан узвий боғлиқдир. Шу муносабат билан Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримовнинг қуйидаги сўзларини келтириш ўринлидир: «Асрлар туташ келган паллада бутун инсоният, мамлакатимиз аҳолиси жуда катта экологик хавфга дуч келиб қолди. Буни сезмаслик, қўл қовуштириб ўтириш ўзини-ўзи ўлимга маҳкум этиш билан баробардир. Афсуски, кўп-лар ушбу муаммога бепарволик ва масъулиятсизлик билан муно-

сабатда бўлмоқдалар ... Экология ҳозирги замоннинг кенг миқёсдаги кескин ижтимоий муаммоларидан биридир. Уни ҳал этиш барча халқларнинг манфаатларига мос бўлиб, цивилизациянинг ҳозирги қуни ва келажаги кўп жиҳатдан ана шу муаммонинг халқлинишига боғлиқдир...»¹.

Экологик экспертиза фани табиатдан фойдаланиш, экология иқтисодиёти ва ижтимоий экология фанлари туташган чегараларда ва экологик ҳуқуқ фани билан узвий боғлиқ ҳолда, уларнинг асосий тушунчалари, янги қонуниятлари, категориялари, концепцияларига асосланган ҳолда шаклланаётган ва ривожланиб бераётган фаннинг янги йўналиши ва соҳаси ҳисобланади. Экологик экспертиза ушбу фанларнинг назарий-амалий тадқиқотлари натижаларининг энг сўнгги ва янги ютуқларини амалиётга татбиқ этишга йўналтирилган назарий-амалий фандир. У табиатдан фойдаланиш, табиатни асраш ва муҳофаза қилишни бошқаришнинг экологик экспертиза бўйича маъмурий-назарот тармоқ йўналишининг назарияси ва амалиёти йўналишини мамлакатнинг барқарор, хавф-хатарсиз ривожланишини таъминлаш нуқтаи назаридан асослаб беради.

Ўзбекистон Республикасининг суверен давлат сифатида мустақил тараққиёт йўлига ўтиши жамиятнинг иқтисодий ва экологик манфаатларини уйғунлаштириш учун янги имкониятлар яратиб берди. Мустақиллик йилларида хўжалиқни ривожлантириш бўйича қарорларни давлат экологик экспертизасидан ўтказиш тадбирлари амалга оширила бошланди. 2000 йилда «Экологик экспертиза тўғрисида» махсус қонун қабул қилинди, 2002 йил январ ойида «Экологик экспертизани ташкил этиш ва ўтказиш бўйича низом» тасдиқланди. Шу муносабат билан экологик экспертиза бўйича тизимли, комплекс ёндашувларга асосланган илмий тадқиқотларни ривожлантиришга талаб кучайди. 2000-2001 ўқув йилида Ўзбекистонда биринчи марта Тошкент Давлат иқтисодиёт университетининг «Иқтисодиёт ва статистика» факультетига қарашли «Минтақавий иқтисодиёт ва экология» кафедраси базасида «Иқтисодчи-эколог» мутахассислигига бакалаврият бўйича талабалар қабул қилинди. Бу эса ўз навбатида экологик экспертизанинг ўқув фани сифатидаги йўналишни шакллантириш ва ривожлантиришни тақозо этади. Ушбу ўқув қўлланма ТДИУда иқтисодчи-экологларни тайёрлаш мақсадлари учун ёзилган биринчи ўқув қўлланма ҳисобланади.

«Экспертиза» тушунчаси (термини) лотинча «expertus»-«тажриба» сўзидан келиб чиққан. Экспертиза тушунчаси фан, техника, санъат соҳаларида махсус билимга эга бўлган мутахассис (эксперт) томонидан турли масалалар бўйича тадқиқотлар олиб бориб, уларни

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т.: Ўзбекистон. 1997; 112 ва 115 бетлар.

баҳолашни билдиради. Эксперт баҳолари бевосита ўлчовга тушмай-диган, шу сабабдан мутахассис мулоҳазалари ва хулосасига асосланган жараёнлар, ҳодиса, воқеалар, объектларни миқдорий ёки тартибий баҳолашдан иборат бўлади. Экологик экспертиза фанига нисбатан бу тушунча режалаштириляётган ёки амалга ошириляётган инсон хўжалик ва бошқа фаолиятларининг табиат муҳофазаси ва экологик талабларга, экологик ва табиат муҳофазаси қонунчилигига мувофиқлиги ва мос тушишини ҳамда экологик экспертиза объектларини ишга тушириш, рўйбга чиқариш, қуриш мумкинлигини аниқлаш ва уларни эксперт баҳолаш, улар бўйича маълум экологик экспертиза хулосаларини чиқаришни билдиради. Бунда «табиат-жамият» тизими ўртасидаги ўзаро алоқаларда меъерий мувозанат ва уйғунликка эришишни таъминлаш асосий ўрнини эгалляйди, яъни экспертиза объектлари экологик талаблар ва жамиятнинг экологик-иқтисодий манфатларига мос келиши ёки зид бўлиши тўғрисида хулоса чиқариляди.✓

1.2. Экологик экспертиза фанининг предмети, объекти, тадқиқот методлари

Экологик экспертиза фани мўлжалланаётган ёки амалга ошириляётган хўжалик ёки ўзга фаолият (объект)нинг табиатга ва инсон саломатлигига таъсирини баҳолаш, уларнинг экологик иқтисодий асосланганлигини аниқлаш ва экологик хавфсизликни таъминлаш мақсадларида ўтказилядиган экологик экспертиза фаолиятининг хусусиятларини ўрганадиган ва уни ташкил этишининг илмий асосларини ишлаб чиқадиган фандир.

Экологик экспертиза фани бир томондан табиий-экологик қонунлар, қоида, принципларга, бошқа томондан эса табиат муҳофазаси ва экологик экспертиза тўғрисидаги қонун ҳужжатларига, экологик нормативларга асосланади.

Экологик экспертиза фани экология иқтисодиёти фанининг амалий экология иқтисодиёти таркибига киради ва унинг табиат ва жамият ўртасидаги иқтисодий экологик муносабатларни тадқиқ этиш соҳасида эришган назарий ва амалий ютуқларидан ўзининг муаммолари ечимини топишда кенг фойдаланади. Экологик экспертиза фани билан боғлиқ бўлган Ўзбекистон Республикасининг илмий-амалий муаммолари учта асосий йўналишда - назарий, методик, экспериментал-намоён бўлади.

Экологик экспертиза фанининг предмети – экологик экспертизани ташкил этиш ва ўтказиш жараёнида юзага келадиган экологик-иқтисодий муносабатлар ҳисобланади. Бунда асосий мақсад табиат ва жамият ўртасидаги ўзаро алоқаларда айни бир вақтда мақбул мувозанатни сақлаб қолган ҳолда иқтисодиётни барқарор ривожлантириш ва табиий муҳит ҳолатини яхшилашга эришиш муаммоларининг оптимал ечимини топишдан иборат.

✓ Экологик экспертизологик экспертизисодий муносабатлар давлат (ихтисослашган эксперт бўлинмалари) билан экологик экспертиза буюртмачиси ўртасида табиатдан фойдаланиш, табиатни муҳофаза қилиш, чиқитларни утилизация (цайга ишлаш), ишлаб чиқариш фаолиятини экологизациялаш соҳаларида содир бўлади. Давлат экологик экспертизасининг субъекти сифатида учта томон иштирок этади: буюртмачи, пудратчи, истеъмолчи.

Экологик экспертизани тайинлаш ҳуқуқига эга бўлган давлат ҳокимияти тизимлари (Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси ва унинг ҳудудий органлари, Ҳукумат органлари) экологик экспертизанинг буюртмачилари ҳисобланади. Пудратчи сифатида эса экологик экспертиза топшириқларининг ижрочилари (айрим эксперт мутахассислар, илмий-тадқиқот институтлари, ваколатли комиссиялар) иштирок этади. Ушбу экологик-иқтисодий муносабатларда истеъмолчи сифатида эксперт таҳлилининг предмети бўлган объектларнинг мулкдорлари, эгалари ҳисобланган корхоналар ёки ташкилотлар қатнашади. Бу муносабатларда асосий экологик-иқтисодий зиддиятлар содир бўлади. Улар томонлар манфаатларининг фарқ қилиши билан узвий боғлиқдир. Ресурсларнинг чекланганлиги ва одамларнинг табиий ресурсларга эҳтиёжининг ошиб бориши ва уларни таъминлашнинг қийинлиги, табиат ҳолати ва иқтисодий ривожланишнинг ўзаро боғлиқлиги, ресурсларга харажатлар ва тўловлар зиддиятлар келиб чиқишининг асосий манбаларидир. Масалан: мақсадга мувофиқ экологик сиёсатни амалга оширмасдан ва табиат муҳофазаси талабларига етарли амал қилмасдан иқтисодий ривожланишнинг юқори кўрсаткичларига эришиш табиат емирилишига (деградация) ва ифлосланишига сабаб бўлади. Зиддиятларнинг моҳиятини ва уларни мақсадга мувофиқ бартараф этиш заруратини жамиятнинг объектив экологик ва иқтисодий манфаатларининг диалектик бирлиги ва ўзаро боғлиқлиги белгилаб беради. Бу соҳада экологик экспертиза фани тавсиялари (муносабатларни такомиллаштириш, яхшилаш методларини ишлаб чиқиш) муҳим аҳамиятга эга.

Экологик экспертиза фанининг объекти гоят хилма-хил бўлиб, улар турли миқёс ва даражадаги экологик-иқтисодий тизимларни ўз ичига олади. Улар қаторига қуйидагилар киради: давлат дастурларининг, концепцияларининг, ишлаб чиқариш кучларини, иқтисодий ва ижтимоий соҳа тармоқларини жойлаштириш ҳамда ривожлантириш схемаларининг (тархлари) лойиҳалари; қурилиш учун ер ажратиш материаллари; лойиҳа олди ва лойиҳа ҳужжатлари; норматив-техник ва йуриқнома-услубий ҳужжатларининг лойиҳалари; техника, технология, материаллар, моддалар, маҳсулотларнинг янги турларини яратишга доир ҳужжатлар; турли ишлаб турган корхоналар ва бошқа объектлар; алоҳида муҳофаза қилинадиган табиий ҳудудлар, фавқулотда экологик вазият ва

экологик офат зоналари материаллари; шаҳарсозлик ҳужжатлари; махсус ҳуқуқий режимли объектлар ва бошқалар.

Экологик экспертиза фанининг асосий илмий-тадқиқот методлари қаторига тизимли таҳлил, гуруҳлаш, экологик-иқтисодий баҳолаш ва қиёсий таҳлил, ҳисоб-аналитик (таҳлил), синтез, баланс, норматив, эксперт баҳолаш ва бошқа методлар киради. Айниқса норматив тадқиқот методлари, шу жумладан экологик норматив методлари (йўл қўйиш мумкин бўлган концентрациянинг энг юқори даражаси, яшил зоналар нормалари ва бош.) табиатга антропоген таъсирнинг йўл қўйиш мумкин бўлган объектив чегараларини аниқлашга имкон беради.

1.3. Экологик экспертиза фанининг бошқа фанлар билан боғлиқлиги ва ўзаро алоқалари

Экологик экспертиза муаммоларининг комплекс характери, объектининг мураккаб ва фанлараро хусусиятлари ушбу фанининг кўплаб иқтисодий, табиий, техника, ҳуқуқий, ижтимоий, географик, тиббий ва бошқа фанлар билан боғлиқ бўлишини ва улар билан ҳар томонлама ўзаро алоқаларни ривожлантиришни тақозо этади.

Табиат билан жамият ўртасидаги ўзаро алоқаларни экологик экспертиза фани нуқтаи назаридан ўрганиш ушбу муаммоларнинг экологик, иқтисодий, ижтимоий-демографик, ҳудудий-географик, тиббий, шаҳарсозлик, ҳуқуқий, технологик ва бошқа кўплаб йўналишларини ҳар томонлама комплекс ҳисобга олишни тақозо этади. Экологик экспертиза фани табиий ва ижтимоий фанлар туташган чегараларда туради. Шу сабабдан турли фанлар соҳаларининг маълумотларидан, материалларидан кенг миқёсда фойдаланиш экологик экспертизанинг ғоят мураккаб муаммоларини муваффақиятли ҳал этишга имкон беради.

Экологик экспертиза фанини ўрганишда Б.Коммонер томонидан тавсия этилган қуйидаги табиат иқтисодиёти қонунилари ёки принципларидан кенг фойдаланиш муҳим аҳамиятга эга: ҳаммаси ҳаммаси билан боғланган; ҳаммаси қаяққадир ғойиб бўлиши керак; ҳеч нарса бекорга (текин) берилмайди; табиат яхши билади.

Экологик экспертиза тадқиқотларида ва амалиётида табиатга кўп даражада салбий таъсир кўрсатадиган хўжалик, бошқарув ва бошқа фаолият (объект) йўналишлари экспертизада қуйидаги умумий ва фанлараро принципларни ҳар томонлама ҳисобга олиш муҳим илмий-амалий аҳамиятга эга:

- инсоннинг ҳаёти ва сихат-саломатлигининг устуворлиги, аҳолининг ҳаёти, меҳнати, дам олиши учун қулай экологик шароит яратиш;
- жамиятнинг экологик ва иқтисодий манфаатларини айнан бирга қўшишни илмий асослаб амалга ошириш орқали аҳолининг яшаши учун соғлом ва қулай атроф табиий муҳитга эга бўлиши тўғрисидаги ҳуқуқларининг реал кафолатларини таъминлаш;

- табиат ресурсларидан табиат қонунлари, табиатнинг потенциал имкониятлари, табиий ресурсларни такрор ишлаб чиқариш зарурати ва атроф-муҳит ва аҳоли саломатлиги учун асил ҳолига қайта олмайдиган оқибатларга йўл қўймасликни ҳисобга олган ҳолда рационал фойдаланиш;

- табиат муҳофазаси ва экологик экспертизада қонун ҳужжатлари талабларига қатъий амал қилиш ва экологик ҳуқуқбузарлик учун жавобгарлик;

- экологик муаммоларни ҳал этишда ошкораликка амал қилиш, жамоат ташкилотлари ва аҳоли билан яқин алоқаларни ўрнатиш;

1.4. Экологик экспертиза фанининг мақсади ва вазифалари

Экологик экспертиза фани ўқув предмети сифатида қуйидаги мақсадларни кўзда тутлади:

- табиат билан жамият ўртасидаги ўзаро алоқаларнинг асосий қонуниятларини билиш асосида экологик экспертизани ўтказишнинг муҳим эканлигини тушунтириш;

- экологик экспертизада табиат муҳофазаси тўғрисидаги ва экологик экспертиза тўғрисидаги қонун ҳужжатлари талабларига қатъий амал қилиш зарурлигини доимо ҳисобга олишга ўргатиш;

- мўлжалланаётган ҳўжалик ва бошқа фаолиятни амалга ошириш тўғрисида қарор қабул қилинмасдан олдин бундай фаолиятнинг экологик талабларга мувофиқлигини экологик экспертизадан ўтказганда табиатдан фойдаланиш ва табиатни муҳофаза қилишнинг мураккаблиги, кўп омиллиги, тармоқлараро ва фанлараро муаммо эканлигини ҳар томонлама ҳисобга олган тадқиқ этиш малакаларини эгаллашга эришиши;

- режалаштирилаётган ёки амалга оширилаётган ҳўжалик ва бошқа хил фаолиятнинг атроф табиий муҳит ва фуқаролар соғлигига салбий таъсир кўрсатишини, уларнинг хавфлилик даражасини аниқлаш бўйича экологик экспертиза ўтказганда масалан экологик хавфсизликни ва экологизациялашни таъминлаш зарурати нуқтаи назаридан ҳал этиш лозимлигини тушунтириш;

- экологик экспертиза ўтказишда атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш бўйича назарда тутилаётган тадбирларнинг етарли ва асослигини аниқлаш принциплари, методлари ва йўллари билишга ва уларни амалиётда қўллашга ўргатиш;

- экологик экспертиза эндиликда шаклланиб бораётган ва тез ривожланаётган фанлар жумласига киради. Унинг асосий қоидалари ва концепциялари табиатни муҳофаза қилиш мақсадларига эришишга йўналтирилган. Ушбу фан тадқиқотларида экологик экспертиза механизми орқали қуйидаги экологик-иқтисодий муаммолари ечимига асосий эътибор берилади: инсон саломатлиги, эко-

логик мувозанатни сақлаш, экологизациялаш, табиатдан оқилона ва уни ишдан чиқармайдиган қилиб фойдаланиш учун қулай шарт-шароитлар яратиш, экологик хавфсизлик ва бошқалар.

Экологик экспертиза фанининг назарий ва амалий билимлари иқтисодчи-экологлар, эколог-экспертлар, иқтисодчиларни профессионал тайёрлашнинг муҳим шартларидан ҳисобланади. Экологик экспертиза фани ҳозирги экологик сиёсатни тўғри тушунишга ва амалга оширишга, мамлакатни барқарор ривожлантиришда табиат муҳофазасининг экологик-эксперт йўналишининг моҳиятини билиб олишга илмий асос бўлиб хизмат қилади.

Ушбу фаннинг вазифалари мамлакатнинг табиатни муҳофаза қилишга қаратилган объектив эҳтиёжларига мувофиқ бошқарувининг барча бўғинларида экологик экспертиза хизматларига талабнинг ошиб бораётганлиги билан белгиланади. Иқтисодий эколологизациялаш, экологик барқарор ривожланишга ўтиш зарурати экологик экспертизанинг аҳамиятини янада оширади. Шу муносабат билан экологик экспертиза фани олдида турган асосий вазифаларга қуйидагилар киради:

- табиат билан жамият ўзаро алоқаларининг экологик экспертиза йўналишини чуқур ва ҳар томонлама тадқиқ этиш;

- экологик экспертизанинг Ўзбекистоннинг барқарор ривожланиш ва иқтисодий эколологизациялаш йўналишларига ўтиши билан боғлиқ бўлган назарий ва амалий масалаларининг ечимини топиш;

- экологик экспертиза объектларининг табиатдан фойдаланиш ва атроф табиий муҳитга таъсири ва экологик хавфлилик даражасини комплекс таҳлил этиш;

- экологик экспертиза учун тақдим этилаётган материалларнинг табиатни муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонун ҳужжатларига мувофиқлигини аниқлаш методларини ишлаб чиқиш;

- экологик экспертизани истиқболда ривожлантиришнинг экологик-иқтисодий устуворлик ва иқтисодий эколологизациялашга асосланган йўналишларини аниқлаш, уларни илмий асослаш ва ривожлантириш;

- экологик экспертиза ўтказиш орқали табиатдан рационал фойдаланиш ва табиатни муҳофаза қилиш имкониятларини давлат бошқаруви ва бозор инструментлари орқали тартибга солишнинг самарадорлигини ўрганиш;

- экологик экспертизанинг долзарб ва устувор йўналишларини аниқлаш ва эксперт тадқиқотларининг самарадорлигини ошириш методларини ишлаб чиқиш.

Ушбу курсни ўрганиш табиатни муҳофаза қилишни бошқарувнинг тармоқ маъмурий методлари қаторига кирадиган экологик экспертизанинг аҳамияти, моҳияти, мазмуни ва асосий йўналишлари ва ривожланиши истиқболларини чуқур ўрганиш ва асосий қоидаларини билиб олишга ва экологик-экспертиза билимларини амалиётда қўллашга хизмат қилади.

Қисқача хулосалар

Экологик экспертиза янги фан ва ўқув предмети сифатида экология иқтисодиёти ва ижтимоий экология фанлари туташган чегараларда ва экологик ҳуқуқ фани билан узвий боғлиқ ҳамда эндиликда шаклланмоқда ва ривожланмоқда. Бунда 2000 йилда «Экологик экспертиза тўғрисида» Ўзбекистон Республикаси қонунининг қабул қилиниши муҳим аҳамиятга эга бўлди.

Экологик экспертиза фани мўлжалланаётган ёки амалга оширилаётган хўжалик ёки ўзга фаолият (объект)нинг табиатга ва инсон саломатлигига таъсирини баҳолаш, уларнинг экологик-иқтисодий асосланганлигини аниқлаш ва экологик хавфсизликни таъминлаш мақсадида ўтказиладиган экологик экспертиза фаолиятининг хусусиятларини ўрганадиган ва уни ташкил этишнинг илмий асосларини ишлаб чиқадаиган фандир.

Экологик экспертиза фанининг предмети экологик экспертизани ташкил этиш ва ўтказиш жараёнида юзага келадиган экологик-иқтисодий муносабатлар ҳисобланади. Унинг объекти бўлиб турли миқёс ва даражадаги экологик-иқтисодий – тизимлар хизмат қилади.

Давлат экологик экспертизанинг субъекти сифатида уч томон иштирок этади: буюртмачи, пудратчи, истеъмолчи.

Ушбу фаннинг асосий илмий-тадқиқот методлари қаторига тизимли таҳлил, гуруҳлаш, экологик-иқтисодий баҳолаш ва қиёсий таҳлил, синтез, баланс, норматив, эксперт баҳолаш ва бошқалар киради.

Экологик экспертиза қўллаб ижтимоий-иқтисодий, табиий, техника, ҳуқуқий, география, тиббиёт ва бошқа фанлар билан узвий боғлиқ бўлиб, уларнинг назарий- амалий ютуқларидан кенг фойдаланади.

Экологик экспертиза фани предмети сифатида ўзига хос мақсад ва вазифаларга эгадир. Унинг асосий қоидалари ва концепциялари табиатни муҳофаза қилиш мақсадларига эришишга йўналтирилган.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. «Экспертиза» ибораси нима ва у экологик экспертиза нуқтаи назаридан қандай мазмунга эга?
2. Экологик экспертиза фан ва ўқув предмети сифатида қандай шаклланган?
3. Экологик экспертиза фани нимани ўрганади?
4. Экологик экспертизанинг предмети ва объектини таърифланг.
5. Экологик экспертиза муносабатларининг иштирокчилари – буюртмачи, пудратчи, истеъмолчи қандай вазифаларни бажаришини ва улар ўртасидаги муносабатларнинг моҳиятини тушунтиринг.
6. Экологик экспертизанинг асосий илмий тадқиқот методларини айтинг.
7. Экологик экспертизанинг бошқа фанлар билан алоқалари ва боғлиқлигини ва уларнинг аҳамиятини тушунтиринг.
8. Экологик экспертиза фанининг мақсади ва вазифаларини таърифланг.

Асосий адабиётлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. –Т.: Ўзбекистон 1997.
2. Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш миллий режаси. Т., 1998.
3. Национальный доклад. О состоянии окружающей природной среды и использования природных ресурсов в Республике Узбекистан. –Т., 2002.
4. Атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш. Қоидалар ва норматив ҳужжатлар. –Т.: Адолат, 2002.
5. Экологик экспертиза тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси Қонуни (2000).

ЭКОЛОГИК ЭКСПЕРТИЗАНИНГ ИЛМИЙ-МЕТОДОЛОГИК АСОСЛАРИ

2.1. Экологик экспертиза тўғрисида тушунча

«Экологик экспертиза» тушунчаси асосан қуйидаги уч хил йўналишда талқин этилади. 1) экологик экспертиза давлат бошқарув тизимидаги махсус фаолият тармоғи; 2) экологик экспертиза-фан йўналиши; 3) экологик экспертиза – ўқув фани.

Экологик экспертизанинг мамлакат бошқарув тизимида тармоқ сифатида шаклланиши учун энг камида қуйидаги учта шароит бўлиши керак: 1) бундай тармоқни шакллантириш учун давлат манфаатининг мавжудлиги; 2) мустақил тартибга солиш (бошқариш) предметини ташкил этувчи тартибга солинадиган экологик-иқтисодий ижтимоий муносабатларнинг яққол намоён бўлиши; 3) алоҳида методларда тартибга солишга эҳтиёжнинг борлиги:

Бундай шароит Ўзбекистон мустақилликка эришгандан кейинги даврда пайдо бўлди: мамлакатда Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси таркибига ягона Давлат экологик экспертиза тизими ва уларнинг Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар, Тошкент шаҳридаги эксперт органлари ташкил этилди ва улар фаолият кўрсатмоқда 1996 йилда ушбу тизимда 63 ходим ишлаган, мураккаб муаммоларни кўриб чиқиш учун 300 дан кўпроқ таниқли олимлар эксперт сифатида қатнашганлар. Экологик экспертиза қилинган объектлар сони 1993 йилда 1860, 1994 йилда-2640, 1995 йилда-3712, 1996 йилда-4384 та бўлган. 1997 йилда «Давлат экологик экспертизасини ташкил этиш ва ўтказиш тартиби» ишлаб чиқилган ва тасдиқланган¹. 2002 йил январ ойида «Экологик экспертизани ташкил этиш ва ўтказиш бўйича низом тасдиқланган.

Экологик экспертиза бошқарув тизимидаги махсус тармоқ фаолияти бўлиб, у табиат ва жамият ўртасидаги алоқаларни уйғунлаштириш, экологик-иқтисодий муносабатларни такомиллаштириш, халқнинг экологик манфаатларини амалга ошириш бўйича экологик экспертиза усулини қўллаш асосида табиатдан фойдаланишнинг экологик талабларга мувофиқ келишини аниқлайдиган ва уларни назорат қиладиган махсус давлат бошқарув тизимидир. Ҳар қандай тизим каби экологик экспертиза ҳам уни шакллантирувчи омиллар орқали бирлашган (интеграциялашган) қўллаб элементлардан ташкил топган.

¹ О состоянии окружающей среды и использовании природных ресурсов в Республике Узбекистан. Национальный доклад. – Т., 1998.

Экологик экспертиза бошқарув тизимида тармоқ сифатида асосан экологизациялаш методларидан кенг фойдаланган ҳолда ўз функциясини бажаради. Ушбу тармоқ объектлари ғоят хилма-хил бўлиб, улар таркибига қуйидагилар киради: Ўзбекистоннинг миллий экологик тизими таркибига кирадиган табиий объектлар-ер, фойдали қазилмалар, сув, ўсимлик ва ўрмон, ҳайвонот олами; экологик тизимнинг айрим компонентлари (қисмлари) - атмосфера ҳавоси, қуриқхоналар, буюртмалар; ишлаб чиқариш фаолияти ва антропоген таъсирда бўлган экологик тизимлар-қишлоқ хўжалиги соҳасида, қишлоқ хўжалигидан ташқаридаги соҳаларда, аҳоли яшаш манзиллари, рекреация (дам олиш) даволаш-соғломлаштириш зоналари, Қуролли кучлар ихтиёридаги ерлар, ишлаб чиқариш ва истеъмол чиқитларини қайта ишлаш ва утилизациялашни тартибга солиш ва бошқалар. Ўз навбатида бу хилма-хил объектлар йирик ва мураккаб макро экотизимлар-текислик чўл (сахро), суғориладиган (антропоген) текислик, тоғолди-тоғ зоналари таркибига киради. Шу сабабдан тармоқ экологик экспертизаси таркибида чўл, антропоген текислик, тоғ йўналишлари ҳам ажратилиши керак.

Кўрсатилган объектлардан фойдаланишни тармоқ йўналишида экологик экспертиза ўтказишда табиат муҳофазаси бўйича қонун ҳужжатлари билан бир қаторда, табиат ва жамиятга хос қонуниятлар ҳам ҳисобга олиниши керак.

Экологик экспертиза фан сифатида эндиликда шакллана бошлади. Ҳозирги кунда унинг илмий асосланган концепциялари ишлаб чиқилмаган. Лекин экологик экспертизанинг фан сифатида шаклланиши учун барча шароит мавжуд. Шу муносабат билан унинг фан сифатида ривожланишининг қуйидаги йўналишларини кўрсатиш мумкин: а) экологик экспертиза муаммолари йўналишини тадқиқ этишга тарихий ёндашиш; б) дастлаб умумий қоидалар ва қонуниятларни, сўнгра хусусий йўналишларни тадқиқ этишга асосланган мантиқий ёндашувга амал қилиш; в) тадқиқ этилаётган йўналишларнинг ҳамма томонларини ва алоқаларини экологик-иктисодий ёндашувга асосланиб текшириш ва ўрганиш.

✓ Экологик экспертиза фан сифатида экологик экспертизанинг тармоқ сифатидаги хусусиятлари, назарияси ва амалиёти тўғрисидаги билимлар тизимидан иборатдир. Ушбу фanning предметига экологик экспертизанинг юқорида кўрсатиб ўтилган тармоқ сифатидаги ахборотларига қўшимча, яна қуйидаги мустақил мавзулар ҳам киради:

- 1) экологик экспертизанинг илмий тадқиқот методлари;
- 2) экологик экспертиза амалиёти;

- 3) экологик экспертизанинг ривожланиш тарихи;
- 4) экологик экспертиза манбалари (ахборотлар ва бошқалар);
- 5) экологик экспертизанинг регионал-зонал, ҳудудий хусусиятлари ва уларни тартибга солиш экспертизаси;
- 6) экологик экспертиза фанида қўлланиладиган махсус терминалогияни баён этувчи терминлар (тушунчалар) аппарати;
- 7) экологик экспертиза талабларини бажариш амалиёти ва тажрибалари.

Экологик экспертиза фан сифатида экологик экспертизанинг бошқарув тизимидаги тармоқ сифатидаги хусусиятлари тўғрисида билимлар тизимидан, шунингдек экологик экспертизанинг экологик экспертиза тўғрисидаги ўқув фанидан ташкил топган.

Экологик экспертиза ўқув фани сифатида қуйидаги хусусиятларга эга. Эколог-эксперт ихтисослиги бўйича мутахассис ёки экологик экспертиза соҳасида ишловчилар, экологик экспертиза хизматидан фойдаланувчилар ушбу соҳа бўйича ўқув дастурларида белгиланган маълум ҳажмдаги махсус билимларга эга бўлиши керак. Ўқув юрглари битирувчиларнинг минимум билимлари уларнинг келгусидаги иш фаолияти хусусиятига боғлиқ ҳолда белгиланади. Ушбу курс бўйича дастурлар ҳам шуларни ҳисобга олиб тузилади. Экологик экспертизанинг ўқув фани сифатида мазмуни амалда экологик экспертизанинг фан сифатидаги хусусиятларига асосан мос тушади ва улар билан деярли бир хил бўлади.

Шундай қилиб «Экологик экспертиза» тушунчаси уч хил — тармоқ, фан ёки ўқув фани сифатида талқин этилади. ✓

2.2. Экологик экспертиза табиатда ва жамият ўртасидаги ўзаро таъсир йўналишларини назорат қилиш

Экологик муаммолар-жамият ва табиат ўртасидаги ўзаро муносабатлар, атроф табиий муҳитни сақлаш ва асраш муаммоларидир. Инсон минг йиллар мобайнида ўзининг техник имкониятларини доимий равишда ошириб борди, табиатга ундаги биологик мувозанатни қўллаб қувватлашни унутган ҳолда аралашини кучайтирди.

Айниқса XX асрнинг иккинчи ярмида табиатга таъсир кўрсатиш юки кескин кўпайди. Табиат билан жамият ўртасидаги муносабатларда кескин сифат ўзгаришлари юз берди ва бунда аҳолининг тез кўпайиши, (индустриализация) sanoatlashиш ва урбанизация (шаҳарлашув) жараёнларининг зўр бериш ва жадал ривожланиши оқибатида хўжалик юклари босими ҳамма жойда экологик тизимнинг ўз-ўзини тозалаш ва реге-

нерация (тиклаш) қобилиятидан ошиб кетди. Шу сабабдан биосферада табиий модда айланиши бузилди, аҳолининг ҳозирги ва келажак авлодининг сихат-саломатлиги хавф остида қолди. Табиатни экологик хавф-хатар ва ҳалокатдан асраб қолиш жамиятнинг биринчи даражали вазифасига айланди. Акс ҳолда агар ҳозирдан бошлаб шошилиш чоралар кўрилмаса яқин келажакда инсоният глобал миқёсда экологик ҳалокатга дучор бўлиши мумкин. Ҳозирги шароитда, экологик тизимлар тобора кучайиб бораётган хўжалик босими юки ва оғирлигига бардош бера оладими, экологик муаммолар комплексида энг хавфли бўғин (звено) қаерда пайдо бўлади, инсон ўзи яратган қийин экологик аҳволни тузата оладими деган саволларга жавоб топиш экологик экспертиза муносабатлари учун биринчи даражали аҳамиятга эга бўлиб қолди.

Экологик муаммолар ғоят мураккаблиги ва кўп қирралиги, ечимининг қийинлиги, айти пайтда моддий ишлаб чиқаришнинг барча тармоқлари ва ҳамма мамлакатлар ва регионларда ўзига хос йўналишларда намоён бўлаётганлиги билан алоҳида ажралиб туради. Шу билан бир қаторда табиат ва жамият ўртасидаги ўзаро алоқаларга хос бўлган ва замонавий фан томонидан ишлаб чиқилган умумий таълимот ҳам борки, улар экологик экспертизанинг илмий-методологик асосларини ишлаб чиқиш ва экологик назоратни амалга оширишда муҳим стратегик аҳамиятга эгадир.

Ушбу таълимотнинг асосий мазмуни қуйидагича:

1. инсоннинг ҳаёти, яшаши, фаолияти, фаровонлиги оптимал (энг қулай, энг мақбул) табиий шароитни таъминламасдан амалга ошмайди.

2. Инсон фаолияти атроф табиий муҳитга ҳар хил йўналишда муқаррар таъсир кўрсатади.

3. Табиат ва жамиятнинг ўзаро таъсири тарихан ўзаро боғлиқдир.

4. Табиат ва жамият ўзаро таъсири иқтисодий-экологик жиҳатдан узвий боғлиқдир.

5. Табиат ягона (яхлит) тизимдан ташкил топган, ишлаб чиқариш соҳаси учун зарур бўлган, айти пайтда табиат қонунларига зид келадиган идоравий меҳнат тақсимооти шаритида табиатдан фойдаланиш экологик жиҳатдан мақбул йўналишларда режалаштириб амалга оширилмаса, ва экологик экспертиза орқали назорат қилинмаса, у муқаррар равишда ягона ва яхлит табиат тизимига зарарли таъсир кўрсатади.

6. Табиат билан жамият ўртасидаги ўзаро алоқаларни оптималлаштириш ва зиддиятларни баратараф этишнинг энг

мақбул ва илғор фан исботлаган йўналиши ривожланишнинг ноосфера йўлига ўтиш билан узвий боғлиқдир. Ушбу йўл ҳозирги пайтда мавжуд бўлган экологик ва иқтисодий манфаатлар ўртасидаги зиддиятларнинг кескин тус олаётган давридан инсон, жамият ва табиат ривожланишини оқилона бошқаруви даврига — ривожланишнинг ноосфера йўлига ўтишни билдиради. Бу гоё биринчи марта академик В.И.Вернадский томонидан башорат қилинган эди. Ноосфера ривожланишини тўғри тушунишнинг пойдевори шундан иборатки, инсон табиатнинг ажралмас таркибий қисми бўлиб, у табиат қонунларига бўйсунибга мажбурдир. Ноосфера ривожланишига ўтиш замонавий цивилизацияни ҳалокатдан сақлаб қоладиган ягона нажот йўлидир.

1) Ноосфера-ноос-ақл, (грек тилида) сфера-қобик, яъни «ақл қобиғи» маъносини билдиради. Ноосфера-биосфера ривожланишининг олий босқичи-цивилизациялашган инсониятнинг пайдо бўлиши ва шаклланиши билан боғлиқ бўлиб, бу даврда инсоннинг ақлли фаолияти Ер шари ривожланишининг асосий, ҳал қилувчи омилига айланади.

Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг (БМТ) атроф-муҳит ва ривожланишга бағи планган Конференциясида (Рио-де-Жанейро, 1992) ривожланишган мамлакатларга хос бўлган ҳозирги бозор-истеъмол модели инсониятни ҳалокатга олиб бориши тўғрисида ҳулоса чиқарди. Бу барқарор ривожланиш модели бўлиб, биосферанинг ва хомашё ресурсларини ўйламай ишлатиш ва истеъмол қилиш билан характерланади. Шу сабабдан Конференция Декларацияларида барча мамлакатларга бугунги ва келажак авлодларининг эҳтиёжларини таъминлаш мақсадида атроф-муҳитни сақлаб қолиш асосида барқарор (қўллаб қувватловчи) ривожланишга ўтиш тавсия қилинган. Бунда иқтисодий ривожланишни инсон фаолиятининг табиатга таъсирининг экологик хавфсизлигини таъминлаш билан барча қўшиб олиб боришга эришиш лозим. Шундай қилиб барқарор ривожланиш тушунчаси қуйидагиларни ўз ичига олади:

- инсон эътиборнинг марказида туради ва у табиат билан уйғунликни сақлаган ҳолда соғлом ва самарали яшаш ҳуқуқига эгадир;

- атроф-муҳит муҳофазаси ривожланишнинг ажралмас таркибий қисми бўлиб, ундан ажратилган ҳолда кўрилиши мумкин эмас;

- ривожланиш ҳуқуқи шундай амалга оширилиши керакки, унда ривожланишга талабни қондириш ва атроф-муҳитни сақлаб қолиш бир хил даражада таъминланишига бир вақтда эришиш мумкин бўлсин;

- мамлакат аҳолисининг дунё халқларининг яшаш даражасидаги ҳудудий фарқлар камайиб бориши керак;

Шу муносабат билан мустақил Ўзбекистон Республикаси ўтмиш тотолитар социалистик тизимдан қолган оғир экологик мерос оғирликларини бартараф этиши ва барқарор ривожланишга эришиши учун экологик экспертиза муносабатларида қуйидаги йўналишларга асосий эътиборни қаратиши керак;

- истеъмол буюмлари сонини кўпайтирмаслик ва моддий истеъмолнинг тўхтовсиз ва чекланмаган ўсишига йўл қўймаслик, инсоннинг амалий ва ижодий эҳтиёжларини товарнинг сифати ва вазифасини яхшилаш асосида таъминлаш;

- мамлакат миқёсида ресурсларни тежаш, табиатни тиклаш технологиясига ўтишни амалга ошириш ва уни назорат қилиш;

- мамлакат ва унинг регионларида хўжалик-ахборот ва ижтимоий-демографик ривожланишнинг илмий асосланган дастурларини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш, уларни табиатни асраш ва унинг бойликларини кўпайтириш ва муҳофаза қилиш вазифаларига, инсоннинг жисмоний ва маънавий ривожланиши манфаатларига бўйсундириш;

- ижтимоий жараёнларни бошқариш ва тартибга солишнинг янги типига ўтиш ва бунда ҳар томонлама илмий таҳлил ва башоратлашга экологик экспертиза хулосаларига асосланиш;

- ўзбек халқи ва бошқа миллатларнинг миллий қадриятлари, анъаналари, маданиятларининг ўзаро алоқалари ва бир-бирини бойитиш жараёнларини ривожлантириш ва улардан табиат муҳофазаси ва экологик экспертиза амалиётида фойдаланиш.

Барқарор ривожланиш стратегияси экологик экспертизада табиат ва жамият ривожланишнинг уйғунлигини таъминлашга қаратилган қуйидаги принципларга асосланади.

- экологик вазиятни билиш;

- табиатнинг ифлосланиши ва табиий-ресурс салоҳиятидан фойдаланишнинг чегара параметрларини асослаш;

- ушбу параметрларга эришишни таъминловчи иқтисодий-экологик ва экологик экспертиза механизмларни ишлаб чиқиш.

2.3. Экологик экспертиза муносабатларида экологик қонунлар, қоидалар, принципларга асосланиш

Экологик экспертиза бошқариш тизимининг тармоқ йўналиши сифатида мамлакат ва унинг регионлари ва ҳудудларида хўжалик комплекси янгиликларининг (шу жумладан та-

биатни ўзгартириш лойиҳаларининг ҳам) инсон яшаш муҳити, табиий ресурслар ва одамлар саломатлигига таъсирни баҳолаш билан шуғулланади. Бунда экологик экспертиза экологиянинг қонунлари, қоидалари ва принципларига асосланади, уларнинг амалга оширилаётган лойиҳаларга таъсири эҳтимолини текширади ва хўжалик тадбирларининг ушбу фундаментал қоидаларга мос келишини аниқлайди.

Экологик экспертиза муносабатларида таъсири ҳар томонлама ҳисобга олиниши зарур бўлган экология қонунлари, қоидалари, принциплари кўп сонли бўлиб, уларни тузилмаси, функцияси, эволюцияси, тизимлараро ўрни, эмпирик оқибатига кўра гуруҳларга бўлиш мумкин. Масалан, тузилмасига кўра 10 та экологик қонун, 4та қоида, 2 та принцип, функциясига кўра 14 та экологик қонун, 7та қоида, 5 та принцип, эволюцияси бўйича 9 та экологик қонун, 2 та қоида, 5 та принцип, тизимлараро ўрнига кўра 8 та қонун, 5 та қоида, эмпирик оқибатига кўра 1 та экологик қонун, 7 та қоида, 6 та принцип борлиги аниқланган (Реймерс Н.Ф., 1990) Уларнинг умумий сони қуйидагича: қонунлар-42, қоидалар-25, принциплар-13. Уларнинг таърифи, таъсири хусусиятлари, улардан фойдаланишнинг асосий йўналишлари махсус экология энциклопедиялари, луғат ва маълумотномалар, ўқув адабиётларида ва илмий асарларда батафсил баён қилинган. Шу сабабдан биз энг муҳим экология қонунлари, қоидалари, принципларининг айримларига намунавий мисол тариқасида қисқача таъриф бериш билан чекланамиз. Бундай ёндашув ўқувчиларда маълум тушунча ва тасаввур пайдо бўлишига ёрдам беради.

Экологик қонунлар орасида функционал қонунлар қаторига кирадиган ички динамик мувозанат қонуни муҳим ўринни эгаллайди.

Ички динамик мувозанат қонунига кўра айрим табиий тизимлар ва уларнинг иерархиясининг (босқичлари) моддалари, энергияси, ахбороти, динамик сифати шундай ўзаро боғланганки, уларнинг бирортасида содир бўладиган ҳар қандай ўзгариш тизимнинг ички мувозанатига таъсир қилади, унинг модда-энергетик, ахборот, динамик сифатининг йиғиндисиди ва функционал тузилмасида миқдор ва сифат ўзгаришларининг содир бўлишига олиб келади. Бундай ўзгаришлар эса ушбу жараёнлар содир бўлаётган ҳудудлар ва уларнинг иерархиясига ҳам деярли бир хил ва баробар даражада таъсир кўрсатади.

Ушбу экологик қонун таъсирининг экологик экспертиза фаолиятида ҳисобга олиниши зарур бўлган эмпирик (амалий) оқибатлари қуйидагилар билан характерланади:

1. Табиий муҳитнинг ҳар қандай ўзгариши (экотизимларнинг модда, энергия, информация, динамик сифати) муқаррар табиий занжир реакцияларининг ривожланишига олиб келади, улар эса ўз навбатида амалга оширилган ўзгаришларни нейтраллаштириш (таъсирсизлантириш) ёки янги табиий тизимларни шакллантириш томонига йўналади ва табиий муҳитнинг сезиларли қайтмас характердаги ўзгаришига олиб келади.

2. Экологик компонентлар (энергия, газ, суюқликлар, субстратлар (озиклантирувчи муҳит), продуцент (ўсимликлар), консумент (ҳайвонлар), редуцентлар (микроорганизмлар), табиий тизимларнинг ахборот ва динамик сифатлари миқдорий жиҳатдан тўғри чиқиқли эмас, яъни бир кўрсаткичнинг ўзгариши ёки кучсиз таъсир кўрсатиши оқибатида бошқаларида (ва бутун тизимда) кучли четга чиқиқин, оғиш юз бериши мумкин.

3. Йирик экотизимларда амалга оширилган ўзгаришлар нисбатан қайтмасдир. Улар иерархия бўйлаб пастдан баландга ўтиб, - таъсир кўрсатиш жойидан бутун биосферагача - глобал жараёнларни ўзгартиради ва шу асосда уларни янги эволюция даражасига кўтаради.

4. Табиатни ҳар қандай маҳаллий ўзгартиришнинг глобал биосфера миқёсидаги йиғиндисиди ва унинг энг йирик қисмида (регионларида) жавоб реакциясини қўзғайди ва экологик-иқтисодий салоҳиятнинг нисбатан ўзгармаслигига олиб келади ва унинг кўпайиши табиий тизимларнинг термодинамик барқарорлиги билан чекланади.

Кўплаб экологик қоидалар орасида «Табиатни «қаттиқ» («қўпол»; «дағал») бошқаришнинг занжирли (муқаррар) реакцияси қоидаси» алоҳида ўринни эгаллайди. «Қаттиқ», қоида тариқасида, табиий реакцияни келтириб чиқаради ва узоқ вақт оралиғида экологик, ижтимоий ва иқтисодий жиҳатдан йўл қўйиб бўлмайдиган оқибатларга олиб келади. Бу қоиданинг ҳаракати шу билан боғлиқки, унда табиий тизимлардаги ҳаётга қўпол, «жарроҳлик» аралашуви ички динамик мувозанат қонунини ҳаракатга келтиради ва табиий жараёнларни қўллаб қувватлаш учун энергетика харажатларини кескин кўпайтиради. Бунда экологиянинг оптималлик қонуни бузилади. Шу муносабат билан «қаттиқ» бошқаришга асосланган тадбирлар мажмуаси, масалан, чўлларни ўзлаштириш, сув ресурсларини қайта тақсимлаш ва бошқалар зарарни қоплаш (компенсация) учун кўп миқдорда харажат қилишни (шўр ювиш, мелиорация, эрозияга қарши кураш) талаб қилади ёки тадбирларни гоаят эҳтиёткорона ва кетини ўйлаб амалга оширишни тақозо этади.

Табиийлик принципи («эски автомобиль» принципи) шунга

асосланадики, табиатни техник тизимлар орқали бошқариш вақт ўтишига боғлиқ равишда тобора кўпроқ маблағ қўйишни талаб қилади ва охир оқибатда уларни қўллаб қувватлаш нораціонал (зарар келтирувчи) аҳволга ўтади. Шу сабабдан бошқаришнинг табиий («юмшоқ») шакли техник («қаттиқ») бошқаришдан самаралироқ бўлади. Табиий («юмшоқ») бошқариш (экологик балансни (нисбатни) билвосита йўналтирувчи, тикловчи бошқариш), қоида тарақасида, мақбул, мақсадга мувофиқ табиий занжир реакциясини қўзғашга олиб келади. Шу сабабдан у ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан «қаттиқ» (техноген) бошқаришдан афзалдир. Мисол тариқасида мақсадга мувофиқ мелиорация тадбирлари тизимини табиатга мос йўналишларда амалга оширишни кўрсатиш мумкин. Эски автомобилни таъмирлаш учун кўп маблағ сарфлаш кераклиги каби техноген («қаттиқ») бошқарувдан ушбу ҳолат бошқа кўринишларда намоён бўлади.

2.4. Экологик экспертизанинг асосий тушунчалари ва баҳолаш мезонлари

Экологик экспертизанинг терминология (тушунчалари) бойликлари эндиликда шаклланмоқда. Унинг кенг тарқалган фундаментал тушунчалари қаторига «экологик ҳолат» (вазият, аҳвол), «экологизациялаш», «экологик зарар» ва улар билан боғлиқ бўлган иборалар тизими киради.

Табиий муҳитнинг «экологик ҳолати» (аҳволи, вазият) тушунчаси инсон ҳаёти, яшаши, фаолиятининг шарт-шароитларини таъминловчи (ва белгиловчи) конкрет геотизимлар (эко-тизимлар) функцияси, ҳаракатининг табиий механизми ҳолатини билдиради. Табиий муҳитга антропоген таъсир кўрсатиш нуқтай назаридан экологик ҳолатни баҳолашда экологик ва мангикан боғлиқ бўлган қуйидаги тартиб занжирига асосланиш зарур: табиий ҳолат-мувозанатли ҳолат-бухронли (кризисли) ҳолат-оғир (критик) ҳолат-ҳалокатли (катастрофа) ҳолат-ҳалокат (коллапс) ҳолати. Ушбу занжир асосий халқларининг моҳияти қуйидагилар билан ифодаланади.

Табиий ҳолатда табиат бевосита инсон фаолияти орқали ўзгартирилмаган бўлади. Табиат маҳаллий миқёслардагина инсон фаолиятининг ғоят кам даражада, сезиларли ва билвосита таъсирида бўлади.

Мувозанатли ҳолатда табиий муҳитдаги тикланиш жараёнлари суръатлари антропоген бузилишларга тенг ёки юқори-роқ бўлади.

Бухронли (кризисли) ҳолатда табиий тизимларда антро-

поген бузилишлар тезлиги табиатнинг ўз-ўзини тиклаш суръатларидан юқори бўлади, лекин бунда табиий тизимларда туб ўзгаришлар содир бўлмайди.

Оғир (критик) ҳолатда илгари мавжуд бўлган экотизимлар улардан камроқ маҳсулдорликка эга бўлганлари билан алмашинади, лекин бу жараёни ҳозирги асл ҳолига қайта тиклаш имкониятлари мавжуд бўлади.

Ҳалокатли (катастрофа) ҳолатда кам маҳсулдор экотизимларни мустаҳкамлашнинг қийин тикланувчи жараёнлари содир бўлади.

Ҳалокат (коллапс) ҳолатда экотизимлар биологик маҳсулдорлигини тиклаб бўлмайдиган йўқотиш содир бўлади.

Экологик экспертиза муносабатларида «экологизациялаш» тушунчаси марказий ўринни эгаллайди. Экологизациялаш тушунчаси маҳаллий (локал), регионал ва глобал даражада (айрим қорхоналардан техносферагача) табиий ресурслар ва шароитлардан фойдаланиш самарадорлигини оширишга имкон берадиган технологик, бошқарув ва бошқа қарорлар тизимини узлуксиз ва изчиллик билан жорий қилиш ва қўллашни билдиради. Экологизациялаш ҳозирги замоннинг энг муҳим талабидир. У табиат ва жамият ўртасидаги муносабатларни уйғунлаштиришга йўналтирилган. Табиатдан фойдаланишнинг ҳар қандай тури табиат қонуларини билиш ва улардан самарали фойдаланиш билан узвий боғланган. Булар эса барча тадбирларни амалга оширишда ушбу қонулар талабларига бўйсуншни тақозо этади, яъни табиий муҳитга таъсир ва унинг ичига кириб боришга боғлиқ бўлган ҳар қандай тадбир ҳаракат ва фаолият экологизациялашуви лозим.

Шу муносабат билан экологизациялаш жараёнида юзага келадиган экологик экспертиза муносабатлари қуйидаги мақсадларни кўзда тутлади:

1) табиат объектларидан фойдаланиш давомида уларни сақлаб қолишни (асраш) таъминлаш ва табиат объектларининг қайтариб бўлмайдиган салбий ўзгаришларига учрашга йўл қўймаслик.

2) фойдаланиш жараёнида табиат объектларини яхшилаш ва унинг фойдали табиий функцияларини фаоллаштириш, зарарларини нейтраллаштириш (таъсирини ўтмайдиган қилиш). Масалан, тупроқ унумдорлигини ошириш ва эрозия жараёнларини нейтраллаш (йўқотиш)

3) бузилган, издан чиққан табиат объектларини тиклаш (рекултивация ва бошқалар)

Табиат объектларини бир вақтнинг ўзида сақлаш, яхшилаш, тиклаш орқали улардан самарали фойдаланиш икки асосий йўналишда амалга оширилади:

1) бевосита эксплуатация қилинаётган табиат объектларидан самарали фойдаланиш ва уларни муҳофазалаш;

2) эксплуатация қилинаётган табиат объектларининг фойдала хоссаларидан самарали фойдаланиш ва уларни муҳофазалаш.

Экологик экспертиза муносабатларининг ушбу мақсадлари табиат объектларидан бевосита фойланувчиларининг (истемолчиларининг), асосан «эксплуатация»га қаратилган, йўналтирилган мақсадларидан тубдан фарқ қилади. Шу сабабдан уларни юқорида таърифланган экологик ижтимоий муносабатларининг мақсадларига бўйсунтиришга йўналтириш лозим.

«Экологик зарар» тушунчаси жамиятнинг иқтисодий ва пул билан ўлчанадиган иқтисодиётга боғлиқ бўлмаган йўқотишлари бўлиб, уларни табиий муҳитнинг оптимал шароитларида (шартли идеал шароитда) бартараф этиш, антропоген ва айниқса техноген таъсирдан холос этиш мумкин бўлар эди. Экологик зарарни ҳисоблаш инсоннинг табиат билан ўзаро таъсири жараёнларининг қуйидаги занжири халқаларини қамраб олади: ўзаро таъсир манбалари-таъсир этиш-табиатдаги ўзгаришлар-табиат асосий функциялар ўзгариши-ижтимоий ва хўжалик соҳаларидаги оқибатларини баҳолаш.

Экологик экспертизанинг асосий тушунчалари қаторига антропоген юк (нагрузка), геотизимлар барқарорлиги, ландшафтларнинг экологик потенциали ва бошқалар киради. Уларнинг таърифини махсус экологик лугатлардан билиб олиш мумкин.

Экологик вазиятни баҳолашнинг умумий қабул қилинган кўрсаткичлари ва турли таърифдаги вазиятни яхлит бир «маҳраж»га (бир хилликка) келтириш методлари ҳозирча ишлаб чиқилмаган. Амалиётда экологик вазиятни баҳолашнинг турли методлари қўлланилади. Экологик хавф-хатар турларига боғлиқ равишда экологик вазиятни баҳолашнинг қуйидаги йўналишларини ажратиб кўрсатиш мумкин:

1) табиат компонентларининг экологик вазияти;

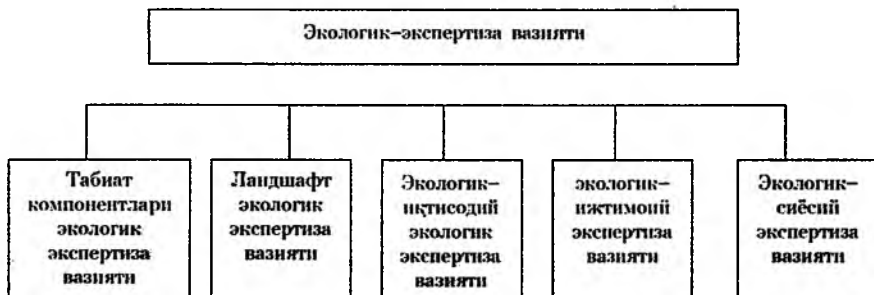
2) «ижтимоий-экологик» вазият (инсон яшаши ва ҳаёти, соғлиғига бевосита таъсир кўрсатадиган одамлар яшаши муҳитининг ёмонлашуви кўрсаткичлари);

3) биосфера-экологик вазият (геотизимларнинг ҳолати, регионал ва глобал табиий мувозанатнинг бузилиши);

4) ресурс-экологик вазият (регионларнинг табиий-ресурс салоҳиятининг камайиши ва тугаши).

Экологик-экспертиза вазияти тушунчаси яхлитлаштирувчи тушунча бўлиб, одатда маълум ҳудудларда барча экологик ингредиентлар (мураккаб бирикмалар) ҳолатини билдиради. У конкрет экологик хавфнинг турига ва тадқиқот мақсадига кўра

қуйидаги хусусиятларга эга бўлади: табиат компонентлари экологик вазияти, ландшафт-экологик, экологик-иқтисодий, ижтимоий-экологик, экологик-сиёсий вазиятлар (1-чизмага қаранг).

1-чизма.

Экологик экспертиза вазиятининг кўрсатилган турларида экологик экспертиза муносабатларининг уларга мос йўналишлари белгиланади ва таъналади ва шунга мос баҳолаш амалга оширилади ва тегишли хулосалар чиқарилади. Шу муносабат билан экологик хавф-хатарнинг хусусий кўриниши билан умумий экологик бўҳрон (кризис) ўртасидаги узвий боғлиқлик борлигини алоҳида ҳисобга олиш зарур. Бунда экологик ҳолатни баҳолашнинг антропоген таъсирга боғлиқ тартиб занжири халқаларининг бирин-кетинлиги, миқдор ўзгаришларининг сифат ўзгаришларига айланиши ва унинг оқибатида оғир экологик ҳолат ҳалокатли (катастрофа) ҳолатга айланиши жараёнлари яъни оғир (критик) масса силжиши содир бўлади.

Лекин шунини ҳам ҳисобга олиш керакки, ҳалокатли вазият ва ҳолатлар инсон яшаши муҳити ва унга жамият муносабатларининг бўҳронли (кризисли) аҳволининг фақат шуларга мос келадиган хусусий кўриниши тарзида намоён бўлаётир. Шу сабабдан инсоният ҳозирги пайтда ушбу ҳақиқатни тобора кўпроқ тушуниб, қуйидаги муҳим умумий хулосага келаётир: инсоният яшаши муҳитини диққат билан кузатиши (мониторинг), табиат билан жамият ўртасидаги ўзаро алоқаларни назорат қилиши ва ушбу алоқаларда ҳамма учун мажбурий бўлган умумий қоидаларни ишлаб чиқиб, уларга доимо амал қилиш зарур. Шу муносабат билан экологик экспертизанинг аҳамияти ҳам тобора ошиб боради.

Экологик экспертиза муносабатларида экологик бўҳрон ва ҳалокатли ҳолатнинг бир-биридан тубдан фарқ қиладиган икки турини ҳисобга олиш муҳим аҳамиятга эга: 1) табиий жараёнлар орқали пайдо бўладиган; 2) табиатдан нораціонал фойдаланиш ва бошқа салбий антропоген омиллар таъсири оқибатида пайдо бўладиган.

Музликларни бостириб келиши, вулқонлар отилиши, тоғ пайдо

бўлиши, зилзилалар ва улар билан боғлиқ бўлган цунамилар (дахшатли океан тўлқинлари ва довули), шунингдек, довул, қуюн (гирдоб), сел, тошқин (сув босиш), кўчки, ўпирилиш ва бошқалар-буларнинг ҳаммаси Ердаги табиий омилларнинг таъсирида содир бўлади. Улар бизнинг ўзгарувчан Ер шаримизда қонуний кучга эга. Лекин XX-асрнинг 2-ярмида йирик табиий офатларнинг содир бўлиш тезлиги (даражаси) ошди ва уларнинг таъсири оқибатида инсон ва иқтисодий талофатлар бир неча марта кўпайди. Бу ҳолатда табиий офатларнинг пайдо бўлиши инсон фаолиятининг провокацион (сунъий) таъсири билан узвий боғлиқдир. Табиий офатларнинг оқибатида одамлар қурбон бўлиши ва моддий зарар тўхтовсиз кўпайиб бормоқда. Гап шундаки, аҳолининг кўпайиб бориши билан бир қаторда унинг табиий катаклизмаларга (фалокат) учраган ўлкаларда тобора кўп тўпланиши ҳам кучайиб бораётганлиги ҳам табиий офатлар содир бўлишини тезлаштирувчи омилга айланган.

Шу билан бир қаторда тамомила бошқа экологик бўҳронлар ҳам пайдо бўла бошлади. Улар инсоннинг юз йиллар мобайнида табиатдан назоратсиз фойдаланишига боғлиқ ҳолда юзага келган. Табиат инсоннинг ҳар бир ўйламай кўрсатган таъсирига ўзига хос «ўч» олиш билан жавоб бераётир. Инсоннинг атроф муҳитга таъсири миқёслари ҳалокатли даражага етган. Атмосфера ифлосланган, оқибатда сув ҳаво орқали, сўнгра саноат оқавалари орқали ифлосланган. Миллионлаб гектар унумдор ерлар вайрон бўлган, зарарли химикатлар, радиоактив чиқитлар билан ифлосланган. Чуллашиш, ўрмонларни кесиш жараёнлари катта майдонларга тарқалган. Биосфера тез суръатларда вайрон бўлаётир. Инсон ўз фаолияти орқали ўз-ўзини ҳалокатга олиб келиши хавф-хатарини кучайтирмоқда. Жамият ва табиат ўртасидаги зиддият табиат тизимларида қайтариб бўлмайдиган оқибатларнинг кучайиб бориши хавфини кўпайтираётир. Шу сабабдан табиат ва жамият ўртасидаги алоқаларни нормаллаштиришда экологик экспертизанинг аҳамияти ҳам тобора кучаймоқда.

2.5. Экологик экспертиза атроф-муҳитга таъсирини баҳолаш

Экологик экспертиза табиатдан фойдаланиш соҳасида қарор қабул қилишда экологик талабларни ҳисобга олишни назорат қилишнинг мажбурий процедураси (бажариладиган иш тартиби) ҳисобланади. Унинг асосий мақсади экспертизага тавсия қилинган объектнинг табиатни муҳофаза қилиш ва экологик хавфсизлик талабларига қанчалик даражада мос тушишини текшириш ва баҳолашдан иборат. Экспертизанинг асосий натижаси техник хатоларни аниқлаш, уларнинг оқибатларини илмий асосда баҳолаш, қарор қабул қилувчи органга (ташқилотга) тавсиялар бериш, экспертизага берилган лойиҳалар ва объектларни рўёбга чиқаришнинг энг самарали шарт-шароитларини башорат қилишга қаратилган.

Экологик экспертиза атроф-муҳитга таъсирини баҳолаш (АМТБ)

процедурасидан кейин ва унга асосланган ҳолда амалга оширилади. АМТБ-табиатдан фойдаланиш соҳасидаги қарорни тайёрлаш ва қабул қилишда экологик талабларни ҳисобга олиш процедурасидир. Шу нуқтаи назардан давлат экологик экспертизаси АМТБни ўтказиш қоидаларига амал қилишни назорат қилиш шаклидир.

Атроф-муҳитга таъсирини баҳолаш (АМТБ) хўжалик ва бошқа фаолиятни амалга оширишнинг жамият учун номақбул, қабул қилиб бўлмайдиган, эҳтимол тутилаётган салбий экологик ва у билан боғлиқ бўлган ижтимоий, иқтисодий ва бошқа оқибатларини аниқлаш, улардан огоҳлантириш, уларни бартараф этишнинг ишончли ва зарур тадбирларини амалга ошириш мақсадларида ташкил этилади ва ўтказилади.

Бир неча хил асословчи ҳужжатларни ишлаб чиқишни ўз ичига оладиган хўжалик ва бошқа қарорларни тайёрлашда атроф-муҳитга таъсирини баҳолаш (АМТБ) босқичма-босқич тайёрланади ва уларда назарда тутилаётган фаолиятнинг атроф-муҳитга таъсирининг турлари, манбалари, даражаси тафсилотлари аниқланади.

АМТБ бўйича фаолият мазмунига қўйиладиган асосий талаблар қуйидагилардан иборат. Эҳтимол тутилаётган ва йўл қўйиб бўлмайдиган оқибатларнинг олдини олиш бўйича зарур ва етарли чораларни аниқлаш ва уларни қўллаш учун назарда тутилаётган фаолиятнинг атроф-муҳитга таъсирини таҳлил қилиш ва баҳолаш жараёнида ҳужжатларни асослаб берувчилар қуйидагиларни кўриб чиқишлари керак:

- мўлжалланаётган лойиҳа ва режани амалга оширишнинг мақсади;

- мўжлалланаётган фаолиятнинг оқилона ва маъқул альтернативаси (муқобил йўналишлари);

- конкрет ҳудудларда мавжуд экологик вазиятни илгари қабул қилинган ижтимоий-иқтисодий ривожланиш бўйича қарорларни ҳисобга олиб лойиҳаларни ва бошқа тавсияларни таърифлаш;

- ҳудудлар ва вақтга мос ҳолда назарда тутилаётган фаолият амалга оширилаётган ҳудудлар атроф-муҳити ҳолати туғрисидаги маълумотлар;

- назарда тутилаётган фаолиятнинг эҳтимол тутилаётган оқибатлари ва унинг альтернативаси (муқобили);

- амалга оширилаётган қарорнинг жамият учун қабул қилиб бўлмайдиган оқибатларини бартараф этиш чоралари ва тадбирлари;

- мониторинг дастурини ишлаб чиқиш бўйича таклифлар, лойиҳадан кейинги иқтисодий таҳлил бўйича қабул қилинган қарорларни амалга ошириш.

АМТБни ўтказишда қуйидаги асосий принципларга амал қилиш лозим:

- 1) Интеграция (комплекслик). Ҳужжатларни тайёрлаш жараёнининг барча босқичларида табиатга, аҳолига, хўжаликка таъсир кўрсатиш масалалари бир-биридан ажралган ҳолда кўриб чиқилмаслиги керак.

2) Альтернативалик (муқобиллик). Таъсирни баҳолаш лойиҳанинг фақат кўриб чиқиляётган варианты билангина чекланиши мумкин эмас.

3) Превентивлик (олдини олиш, огоҳлантириш). Лойиҳани ишлаб чиқишнинг бирорта босқичи, унинг турли томонларини кўшиб, АМТБни тайёрламасдан тугалланиши мумкин эмас.

4) Устуворлик. Лойиҳаларни рўёбга чиқаришда ҳар қандай мулоҳаза ва фикр унинг экологик оқибатларини инкор этишга асос бўла олмайди.

5) Аниқлик (ишонччилик). АМТБни ўтказишнинг деталлашиши (батафсил текшириш) даражаси табиат, аҳоли ва хўжалик ўзаро таъсирининг экологик аҳамиятини белгилаб берувчи даражадан кам бўлмаслиги керак.

6) Сақлаш (асраш). Режалаштириляётган фаолият экологик хилма-хилликнинг камайишига, ҳудудлар ва акваторияларнинг биомаҳсулдорлиги ва биомассасининг пасайишига, шунингдек амалга ошириляётган лойиҳа таъсири соҳасида табиий биосфера комплексларининг муҳим ҳаётгий хиссаларини ёмонлашувига олиб келмаслиги керак.

7) Мос келиш (мослик, тўғри келиш). Режалаштириляётган фаолият аҳоли гуруҳлари яшаш сифатини ёмонлаштурувчи оқибатларга олиб келмаслиги ва бошқа фаолият турларига тиклаб бўлмайдиган зарар етказмаслиги керак.

8) Ўзгарувчанлик (мослашувчанлик) Режалаштириляётган фаолиятта боғлиқ ҳолда АМТБ жараёнлари таҳлилининг миқёслари, чуқурлиги, тури бўйича ўзгариши мумкин.

Атроф-муҳитга таъсирни баҳолаш (АМТБ) бўйича ҳужжатлар икки босқичда тайёрланади: 1) таъсирни дастлабки баҳолаш. Режалаштириляётган фаолиятнинг зарурати ва мақсадга мувофиқлиги ва уни амалга ошириш усулларини танлашни асослашнинг дастлабки босқичларида ўтказилади ва АМТБ учун ахборот даражасини аниқлаш мақсадини кўзда тутлади; 2) таъсирни мукамал (тўла) баҳолаш. Ҳужжатларни тайёрлаш билан бир вақтда олиб борилади ва унинг натижалари ишланманинг барча вариантларини шакллантириш ва танлашда иштирок этади. Ушбу босқичнинг натижаси: рўёбга чиқариш ёки ишланмани давом эттириш учун танланган вариант; АМТБ бўйича ҳисобот; танланган вариантни асослаш; «Атроф-муҳитга таъсир ҳақида баёнот». 3) муҳокама қилиш. Муҳокама мутахассислар ва жамоатчилик иштирокида эҳтимол тугиляётган экологик оқибатлар, ижтимоий-иқтисодий зиддиятларни аниқлаш мақсадида ҳужжатларни давлат органлари томонидан тасдиқлашдан олдин ўтказилади. Унда АМТБни кўриб чиқиш, манфаатдор томонлар ва жамоатчиликни хабардор қилиш, муҳокама натижаларини расмийлаштириш амалга оширилади.

АМТБ жараёнида экологик шароит ва талабларни аниқлаш масалари ҳал қилинади, экологик мезонлар ва кўрсаткичлар ишлаб чиқилади. АМТБ баҳолашнинг асосий кўрсаткичлари қаторига қуйидагилар

киради: 1) табиат компонентлари (атмосфера, иқлим, сув, туپроқ, ўсимлик, ҳайвонот олами, табиий ресурслар, рельеф ва бошқалар) ҳолати кўрсаткичлари; 2) экотизимлар, ландшафтлар ҳолати кўрсаткичлари; 3) аҳоли ва тиббий-демографик ҳолати кўрсаткичлари; 4) регионлар ижтимоий-иқтисодий ҳолати кўрсаткичлари ва бошқалар. (Бу кўрсаткичлар махсус йўриқномалар, маълумотномаларга асосланиб аниқланади).

2.6. Экологик экспертизанинг таркибий қисмлари ва тармоқлари

Экологик экспертиза бошқариш фаолиятининг таркибий қисми сифатида назорат қилинадиган объектлар ва фаолиятлар хусусиятларига кўра умумий, тармоқ ва интеграл қисмлардан ташкил тошган.

Умумий экологик экспертиза унинг бошқа қисмларига «хизмат» кўрсатадиган экологик экспертиза хизматидан ташкил тошган. Унга давлат экологик экспертизасини тартибга солиш ва ташкил этишни бошқариш органлари киради. Республика Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси, Қорақалпоғистон Республикаси ва вилоятлар эксперт органларидан иборат. Ягона Давлат экологик экспертизаси тизими умумий экологик экспертизага киради ва улар Ўзбекистон Республикасининг «Экологик экспертиза тўғрисида қонуни» талабларига асосан фаолият кўрсатади. Шунингдек, бу тизимга жамоат экологик экспертизаси гуруҳларини ҳам қўшиш мумкин.

Экологик экспертизанинг тармоқ қисмига объектларнинг ўзига хослигига кўра тор мақсадга йўлланган ва айрим компонентлардан ёки уларнинг гуруҳларидан фойдаланиш ва муҳофазалашни эксперт назорат қилиш йўналишлари киради:

I. Миллий экологик тизим таркибига кирадиган компонентлар экологик экспертизаси

1. Ердан фойдаланиш экологик экспертизаси.
2. Фойдали қазилмалардан фойдаланиш экологик экспертизаси.
3. Сувдан фойдаланиш экологик экспертизаси.
4. Урмондан фойдаланиш экологик экспертизаси.
5. Ўсимлик оламидан фойдаланиш экологик экспертизаси.
6. Ҳайвонот оламидан фойдаланиш экологик экспертизаси.
7. Атмосферани муҳофазалаш экологик экспертизаси.

II. Ишлаб чиқариш фаолияти соҳасида ва антропоген таъсирдаги экологик тизимлар экологик экспертизаси

8. Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришидан ташқарида бўлган табиий объектлардан фойдаланиш экологик экспертизаси.

9. Қишлоқ хўжалиги соҳасида фойдаланиётган табиат объектларининг экологик экспертизаси.

10. Аҳоли яшаш манзиллари (шу жумладан шаҳарсозлик хужжатлари) рекреация ва даволаш-соғломлаштириш зоналарининг экологик тизимлари режими экологик экспертизаси.

11. Аҳолининг санитария-эпидемиологик фаровонлигини таъминлаш экотизимлари экологик экспертизаси.

12. Ўзбекистон Республикаси Қуролли Кучларини экологик таъминлаш экологик экспертизаси.

13. Ишлаб чиқариш ва истеъмол чиқитларини қайта ишлаш ва утилизациялашнинг экологик экспертизаси.

III. Корхоналар экологик экспертизаси

14. Турли ихтисослик ва йўналишдаги корхоналар лойиҳаларининг экологик экспертизаси.

15. Корхоналар (ишлаб турган) экологик экспертизаси.

IV. Махсус экологик экспертиза

16. Технология (техника) экологик экспертизаси.

17. Препаратлар (кимёвий моддалар) экологик экспертизаси.

18. Материаллар, моддалар, маҳсулотларнинг янги турларини яратишга доир ҳужжатлар экологик экспертизаси.

Экологик экспертизанинг тармоқ қисмида табиатдан фойдаланишнинг ҳар бир тури икки йўналишга (икки мақсадга) йўналтирилган: 1) у ёки бу табиий объектдан фойдаланишда умуман муҳит сифатини яхшилашни таъминлаш; 2) фойдаланилаётган табиий объектининг фойдали хоссаларининг жамият ва табиат манфаатлари учун самарали ва рационал хизмат қилишига эришиш;

Интеграл (комплекс) экологик экспертиза табиатта, аҳолига, хўжаликка таъсирни ўзаро боғланган ҳолда бир бутун қилиб бирлаштириб экспертиза назоратидан ўтказишни билдиради. Улар қаторига қуйидагилар кирди:

1. Рўёбга чиқаришда атроф-муҳитта таъсир кўрсатувчи комплекс ва мақсадли ижтимоий-иқтисодий, илмий техник дастурлар ва конценциялар лойиҳалари экологик экспертизаси.

2. Ишлаб чиқариш кучларини ривожлантириш ва жойлаштириш башоратлари лойиҳалари экологик экспертизаси.

3. Иқтисодий ва ижтимоий соҳа тармоқларини жойлаштириш лойиҳалари экологик экспертизаси.

4. Эркин иқтисодий зоналар ва табиатдан фойдаланиш ва хўжалик фаолиятини юритишда алоҳида режимга эга ҳудудларнинг ривожланиши бош режаларининг лойиҳалари экологик экспертизаси.

5. Регионларнинг аҳоли яшаш манзиллари, табиатдан фойдаланиш ва ишлаб чиқариш кучларини ҳудудий ташкил этиш сҳемалари лойиҳалари экспертизаси.

6. Табиатни ўзгартириш лойиҳаларининг экологик экспертизаси.

7. Алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар, фавқулодда экологик вазият ва экологик офат зоналарининг ҳудудларини комплекс текшириш материаллари экологик экспертизаси.

8. Табиий ресурслардан фойдаланиш билан боғлиқ хўжалик ва бошқа хил фаолиятни тартибга солувчи норматив-техник ва йўриқнома-услубий ҳужжатларнинг лойиҳалари экологик экспертизаси.

Интеграл экологик экспертиза дастлаб компонентлар бўйича, сўнгра интеграл (экологик иерархиянинг ва регионларнинг барча даражалари ва бўғинлари учун) эксперт йўналишларида амалга оширилади.

Қисқача хулосалар

Экологик экспертиза тушунчаси асосан қуйидаги уч хил йўла-нишда талқин қилинади: 1) экологик экспертиза давлат бошқарув тизими таркибидаги махсус фаолият тармоғи; 2) экологик экспертиза—фан йўналиши; 3) экологик экспертиза—ўқув фани.

Экологик экспертизада табиат билан жамият ўртасидаги ўзаро таъсир йўналишларини назорат қилиш энг асосий муаммодир. Бу муаммо ечими имкониятнинг ноосфера йўналишидаги барқарор йўналишидаги барқарор ривожланишга ўтиши билан узвий боғлиқдир.

Барқарор ривожланиш стратегияси экологик экспертизада қуйидаги принципларга асосланади: 1) экологик вазиятни билиш; 2) табиатнинг ифлосланиши ва табиий—ресурс салоҳиятидан фойдаланишнинг чегара параметрларини асослаш; 3) ушбу параметрларга эришишни таъминловчи иқтисодий—экологик ва экологик экспертиза механизмларини ишлаб чиқиш.

Экологик экспертиза ўз тадқиқотлари ва амалиётида экологиянинг қонунлари ва принципларига асосланади, уларнинг амалга ошири-ляётган лойиҳаларга таъсири эҳтимолини текширади ва хўжалик тадбирларининг ушбу фундаментал қонунларга мос келишини аниқ-лайди. Экология қонунлари, қоидалари, принциплари қўп сонли бўлиб, уларни билиш, улардан амалиётда фойдаланиш муҳим аҳамиятга эга.

Экологик экспертиза учун энг муҳим бўлган тушунчалар қаторига қуйидагилар киради: «Экологик ҳаёт», «экологизациялаш», «экологик зарар» ва улар билан боғлиқ иборалар тизими.

Амалиётда экологик вазиятни баҳолашнинг турли методлари қўлланилади. Экологик хавф хатар турларига боғлиқ равишда экс-пертизада экологик вазиятни баҳолашнинг қуйидаги йўналишларини ажратиб кўрсатиш мумкин: 1) табиат компонентлари бўйича; 2) ижтимоий—экологик вазият бўйича; 3) биосфера—экологик вазият бўйича; 4) ресурс—экологик вазият бўйича.

Экологик экспертизада атроф табиий муҳитга таъсирини ба-ҳолаш (АМТБ) босқичма-босқич тайёрланади ва уларда назарда тутиляётган фаолиятнинг атроф-муҳитга таъсирининг турлари, манбалари, даражаси тафсилотлари аниқланади.

АМТБни ўтказишда қуйидаги асосий принципларга амал қилинади: интеграция, муқобиллик, превентивлик, устуворлик, аниқ-лик, сақлаш, мос келиш, ўзгарувчанлик.

АМТБ бўйича ҳужжатлар икки босқичда тайёрланади: 1) дас-глабки баҳолаш; 2) таъсирини тўла баҳолаш. Натижалар мутахас-сислар ва жамоатчилик иштирокида муҳокама қилинади.

Экологик экспертиза назорат қилинадиган объектлар ва фаолиятнинг хусусиятларига кўра умумий, тармоқ ва интеграл қисмлардан ташкил топади.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Экологик экспертизанинг фаолият тармоғи, фан, ўқув предмети сифатидаги фарқларини тушунтиринг.
2. Экологик экспертизада табиат ва жамият ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг қайси жиҳатларини биринчи ўринда ҳисобга олиш керак?
3. Ноосфера ривожланиши нима ва у экологик экспертиза учун қандай аҳамиятга эга?
4. Барқарор ривожланиш нима? Уни экологик экспертиза амалиётида қўллаш йўллари тушунтиринг.
5. Экологик экспертиза экологик қонунлар, қоидалар, принципларидан оқилона фойдаланиш заруратини мисоллар билан тушунтиринг.
6. Ички динамик мувозанат қонуни, табиатни «қаттиқ» бошқаришнинг занжирли (муҳокама учунқаррар) реакцияси қойдаси, табиийлик принципи нима? Уларнинг моҳиятини тушунтириб беринг.
7. Экологик экспертизанинг фундаментал тушунчаларини айтинг ва уларни тушунтиринг. «Экологик ҳолат», «экологизациялаш», «экологик зарар» ва улар билан боғлиқ тушунчалар тизимининг мазмуни ва моҳиятини билиб олинг.
8. Экологик вазиятни баҳолашнинг қандай йўллари бор?
9. Атроф-муҳитга таъсирни баҳолаш (АМТБ) нима ва ундан экологик экспертиза муносабатларида қандай фойдалилади?
10. Экологик экспертизанинг таркибий қисмлари ва тармоқларини таърифлаб беринг.

Асосий адабиётлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. —Т.: Ўзбекистон, 1997.
2. Атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш. Қонунлар ва норматив ҳужжатлар. —Т.: Адолат, 2002.
3. «Экологик экспертиза тўғрисида» Ўзбекистон Республикаси Қонуни. (2000й).
4. 2005 йилгача атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан рационал фойдаланиш бўйича давлат дастури. —Т., 2000.
5. Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш миллий ҳаракат режаси. —Т., 1998.
6. Национальный доклад. О состоянии окружающей природной среды и использования природных ресурсов в Республике Узбекистан. —Т., 2002.
7. Ли Н. «Экологическая экспертиза. Учебное руководство. М. 1995.
8. Реймерс Н.Ф. «Экология (теория, закона, правила, принципы и гипотезы)». —М., 1994.
9. Справочник эколога—эксперта. —Т., 1997.

III боб

ЎЗБЕКИСТОНДАГИ ЭКОЛОГИК ВАЗИЯТ ВА УНИ ЭКСПЕРТ БАҲОЛАШ

3.1. Экологик вазиятнинг умумий таърифи

Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Рио-де-Жанейро-да 1992 йилда ўтказилган атроф-муҳит ва ривожланишга бағишланган Конференциясида жамиятнинг барқарор ривожланиши ва тугаши ҳисобига амалга оширилган, шунингдек кучли иқтисодийсиз яшаш муҳитининг зарур сифатини таъминлаб бўлмаслиги тўғрисидаги хулосаларга келди. Узаро боғлиқ бўлган иқтисодий, экология ва ижтимоий жараёнларни биргаликда бошқариш барқарор ривожланишни таъминлашнинг асосий шартидир. Ушбу қоидалар Ўзбекистон Республикасига ҳам тўлиқ тааллуқлидир. Бу конференцияда глобал экологик муаммолар ечимини топишда бозор иқтисодиётига ўтаётган мамлакатларнинг алоҳида роль ўйнаши тўғрисидаги ғоя биринчи марта кун тартибига қўйилди ва тўла қўллаб қувватланди. Бу мамлакатлар қаторига Ўзбекистон ва Марказий Осиёнинг бошқа давлатлари ҳам киради. Улар катта табиий ресурс салоҳиятига эга бўлиб, регионал ва глобал миқёсда атроф-муҳитни соғломлаштиришга салмоқли ҳисса қўшиш имкониятига эгадир. Шу муносабат билан Ўзбекистондаги ҳозирги экологик вазиятни экологик экспертиза муносабатларини ривожлантириш нуқтаи назаридан таҳлил қилиш муҳим аҳамиятга эга.

Мустақиллик йилларида Ўзбекистонда экологик тадбирлар тизимини амалга оширишга катта аҳамият берилиб, бу тизим мамлакат халқ хўжалигини ислоҳ қилишнинг таркибий қисмига айланди. Амалга оширилган энг муҳим тадбирлар қаторига қуйидагилар киради: атроф-муҳитни муҳофаза қилишни амалга оширишнинг кўп bosқичли тузилмалари барпо этилди; атроф-муҳитни муҳофаза қилишнинг ҳуқуқий асоси яратилди ва у муттасил такомиллаштириб берилмоқда; 2005 йилгача даврда табиатни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан рационал фойдаланиш бўйича давлат дастури ишлаб чиқилган ва у амалга оширилмоқда; атроф-муҳитни муҳофаза қилиш миллий ҳаракат режаси ишлаб чиқилган; биологик хилма-хилликни сақлаш миллий стратегияси ва ҳаракат режаси ишлаб чиқилган; республикада атроф-муҳит гигиенаси бўйича миллий ҳаракат режаси ишлаб чиқилган; алоҳида муҳофаза қили-

надиган хуудлар майдони сезиларли кўпайтирилган. Кўрсатилган хужжатлар ва амалга оширилган тадбирлар мамлакатда экологик экспертиза муносабатларини ривожлантириш стратегиясини ишлаб чиқиш учун асос бўлиб хизмат қилади. Шу сабабдан Республика фуқароларининг яшаши учун соғлом шарт-шароит вужудга келтириш ва табиатдан фойдаланиш самарадорлигини ошириш, табиий ресурсларнинг озаёшига йўл қўймастик, табиатини асраш ва муҳофаза қилишда экологик экспертиза амалиёти бошқаришнинг ўта муҳим аҳамиятга эга бўлган йўналишлари қаторига киради.

Экологик экспертиза нуқтаи назаридан табиатдан фойдаланиш ва атроф-муҳитни муҳофаза қилиш соҳасида республикада узоқ давр мобайнида ҳукмронлик қилган ўтмиш тоталитар тузумдан мерос бўлиб қолган экологик муаммолар ечимини топиш, мамлакатда мавжуд бўлган бошқа экологик муаммоларнинг яхлит манзарасини аниқлаш, уларни келтириб чиқарган сабаблар ва улардан кузатилаётган кўнгилсиз оқибатларнинг натижаси ҳисобланган мураккаб экологик вазиятнинг таъсирини таҳлил этиш мамлакатнинг антропоген омилларга боғлиқ бўлган экологик вазияти тўғрисида тўла тасаввур беради. Булар ўз навбатида экологик экспертиза амалиётида мақсадга мувофиқ лойиҳаларга афзаллик бериш ёки самарасиз лойиҳаларни рад этиш масалаларини тўғри ҳал этишга хизмат қилади.

Республикадаги ҳозирги экологик вазият узоқ ўтмиш ва яқин даврларда ижтимоий-иқтисодий ривожланишда ҳукмронлик қилган бошқарувнинг юқори даражада марказлашуви, иқтисодиёт ва табиатдан фойдаланиш ўртасида мақсадга мувофиқ мувозанатнинг ўрнатилмаганлиги, ишлаб чиқариш, айниқса қишлоқ хўжалигига хаддан зиёд аҳамият берилгани, табиий ресурслардан фойдаланиш ва табиат муҳофазасини бошқаришга етарли эътибор берилмаганлиги ва бошқа кўплаб омиллар билан узвий боғлиқдир. Булар эса ўз навбатида мамлакат табиатига катта зарар етказди, умумий экологик вазиятнинг кескинлашувига, экотизимлар ва ландшафтнинг бузилишига ва бошқа оғир оқибатларга олиб келди, республикада умумий экологик барқарорликни жиддий хавф остига қўйди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов табиий муҳитни инсон юритадиган хўжалик фаолиятининг зарарли таъсирдан ҳимоя қилиш билан боғлиқ кўпгина экологик муаммолар тўғрисида гапириб, Марказий Осиё ва Ўзбекистондаги экологик вазиятни қуйидагича ҳаққоний баҳолайди: «Марказий Осиё минтақасида экологик фалокатнинг ғоят хавфли зоналаридан бири вужудга келганлигини алам билан очиқ айтиш мумкин.

Вазиятнинг мураккаблиги шундаки, у бир неча ўн йилликлар мобайнида ушбу муаммони инкор этиш натижасидагина эмас, балки минтақада инсон ҳаёт фаолиятининг деярли барча соҳалари экологик хатар остида қолганлиги натижасида келиб чиққандир. Табиатга қўпол ва такаббурларча муносабатда бўлишга йўл қўйиб бўлмайти. Биз бу борада аччиқ тажрибага эгамиз. Бундай муносабатни табиат кечирмайди. Инсон-табиатининг хўжайини, деган сохта социалистик мафкуравий даъво, айниқса, Марказий Осиё минтақасида қўлаб одамлар, бир қанча халқлар ва миллатларнинг ҳаёти учун фожиага айланди. Уларни қирилиб кетиш, генофонднинг йўқ бўлиб кетиши ёқасига келтириб қўйди»¹ И.А.Каримов Ўзбекистонда ҳам бу жараёнлар мавжудлигини ва бу ерда жуда мураккаб, хавфли вазият вужудга келганлигини алоҳида таъкидлайди. (Ўша асар 116 бет)

Ўзбекистондаги ҳозирги экологик вазиятнинг экологик экспертиза назоратида ҳисобга олиниши зарур бўлган асосий хусусиятларидан қуйидагиларни кўрсатиш мумкин:

– республикада атроф-муҳитнинг экологик талабларга тўла жавоб берадиган (ҳаво, сув, тупроқнинг ифлосланиши белгиланган стандарт талаблари даражасида бўлган) ҳудудлар мамлакат умумий майдонининг 27%ни (120минг кв.км) ташкил этади ва мазкур ҳудудда Ўзбекистоннинг 45%га яқин аҳолиси (11млн. киши) яшайди. Қолган ҳудудларда экологик вазият турли даражада бузилишларга учраган;

– иқтисодиётнинг хомашё ва табиатни эксплуатация қилувчи ресурс ва энергияни кўп истеъмол қиладиган тармоқларнинг тез ривожланиши (айниқса анъанавий қишлоқ хўжалиги, фойдали қазилмаларни қазиб олиш ва экспорт қилиш, энергия ва хомашёни кўп истеъмол қиладиган тармоқлар) табиий муҳитга салбий таъсир қилиш босимининг кучайиб боришига ва меъёрдан ошиб кетишига олиб келган;

– табиат компонентларининг барчасида экологик ҳолат сезиларли ўзгаришларга учраган. Булар қаторига ҳавонинг ифлосланиши, ер усти ва ер ости сувларининг ифлосланиши, тупроқнинг шўрланиши ва деградацияга учраши, биологик маҳсулдорлик ва хилма-хилликнинг камайиши, яйловларнинг дигрессияси, ўрмонларнинг кесиб юборилиши чўллашув жараёнларининг кучайиши ва бошқалар кирради;

– аҳоли яшаш манзиллари—шаҳар ва қишлоқларда экологик вазиятнинг ёмонлашуви, ва унинг аҳоли саломатлиги ва

¹ Каримов. И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. —Т.: Ўзбекистон, 1997, 116 б.

турмуш даражасига зарарли таъсирининг кучайиб бориши кутатилмоқда. Булар қаторига аҳолининг тоза ичимлик суви билан етарли даражада таъминланмаганлиги, коммунал хўжалиги ва саноат оқаваларининг, чиқиндиларнинг кўпайиши, санитария хизматининг паст даражаси ва бошқа ноқулайликларнинг мавжудлиги киради;

– қаттиқ чиқиндиларнинг (шу жумладан захарли саноат чиқиндилари) кўплаб тўпланиб қолиши, радиоактив ифлосланишнинг катта хавфлари борлиги (Марказий Қизилқум, Тошкент вилояти ва бошқалар);

– табиий ва техноген ҳалокатлар (сел, кўчки, ўпирилиш, зилзилалар) хавфининг кучайиб бориши;

– Орол денгизининг қуриши ва Орол бўйидаги салбий экологик ўзгаришларга боғлиқ бўлган ҳалокат ва инқирозлар, ижтимоий офат, экологик ноқулайликларнинг мавжудлиги;

– алоҳида муҳофаза қилинадиган табиий ҳудудлар майдони ва тузилмасининг талабга жавоб бермаслиги;

– қўшни давлатларнинг чегараларидан ўтиб келаётган ифлослантгирувчи таъсирнинг мавжудлиги ва бошқалар.

Ўзбекистонда мавжуд бўлган экологик вазиятнинг кўрсатилган хусусиятлари экологик экспертиза муносабатларида аҳолининг яшаши қулай шароитлар яратиш, табиий ресурслардан тугаб қолмайдиган тарзда фойдаланиш, табиатнинг маҳсулдорлиги, ўз-ўзини тиклаш имкониятларини сақлаб қолиш, атроф-муҳитни сақлаш ва муҳофаза қилиш соҳасида миллий манфатларнинг устуворлигини таъминлаш, халқ хўжалигида экологиялаштиришни кенг қўллаш йўналишларида эксперт назоратини кучайтиришни тақозо этади.

3.2. Табиат компонентларининг экологик ҳолати

3.2.1. Атмосфера ҳавоси

Атроф-муҳитнинг экологик ҳолати ва ҳудудларда экологик мувозанатнинг бузилиши кўп жиҳатдан атмосферага антропоген таъсирнинг салбий хусусиятлари билан белгиланади. Ўзбекистонда 35 мингдан кўпроқ ҳавони булғаётган доимий манбалар бўлиб, уларнинг фақат ярмига яқини чанг ва захарли газларни ушлагичлар билан жиҳозланган, 1,5 мингта манба чанг ушлагич қурилмалар билан жиҳозланмаган. Мавжуд қурилмаларнинг ўртача самарадорлиги ҳам 60-70% ошмайди. Булардан ташқари атмосферанинг автомобиллар томонидан ифлосланиши айниқса шаҳарларда катта кўрсаткичларга эга.

Республикада ҳар йили атмосферага доимий ва ҳаракат-

ланувчи манбалардан чиқариладиган ифлослантувчи чиқинди миқдори 1,8 млн тоннани ташкил этади. Атмосферага чиқарилган чиқиндилар умумий миқдориди саноат тармоқларининг улуши (% ҳисобида) қуйидагича тақсимланган: иситиш саноати 40, электр энергетика-28, металлургия-14, қурилиш индустрияси-5, кимё саноати-3.

Доимий манбалардан атмосферага 150 хилдан ортиқ ифлослантувчи моддалар чиқарилади. Атмосфера ҳавосидаги энг кўп заҳарли моддалар саноат зоналарига яқин жойлашган (ёки ўша томондан шамол эсганда) турар-жой районларида бўлиб, бу ерда стандартларда кўрсатилган миқдордан анча юқори бўлиши кузатилган. Олмалик, Чирчиқ, Навоий, Самарқанд ва Фарғона шаҳарларида кимё ва металлургия саноати корхоналарининг кимёвий моддалари атмосфера ҳавосини энг кўп даражада ифлослайди. Йирик шаҳарларда атмосфера ҳавосини ифлословчи асосий омил шаҳар транспортидир. Масалан Тошкент шаҳри атмосферасининг ифлосланишида шаҳар транспортининг ҳиссаси 80% дан ортади. Умуман республика бўйича атмосферага чиқариладиган ифлослантувчи моддаларнинг 53% автомобил транспорти ҳиссасига тўғри келади (0,98 млн т). Республика доимий манбаларидан чиқадиغان чиқиндиларнинг 84% Тошкент, Қашқадарё, Бухоро, Фарғона, Навоий вилоятлари ҳиссасига тўғри келади.

Табий ифлослантувчи манбалар қаторига Қизилқум ва Қорақум саҳролари, Орол денгизининг қуриб бориши туфайли пайдо бўлган «Оролқум» чанг ва туз саҳроси киради. Сурхондарё вилоятининг кўплаб туманлари Тожикистон алюминий заводининг (Мирзо Турсунзода шаҳри) заҳарли чиқиндилардан катта зарар кўрмоқдалар.

Атмосферанинг ифлослантирадиган манбалар ва уларнинг зарарлари устидан экологик экспертиза назоратини амалга оширишда қуйидаги чора-тадбирларни амалга оширишга алоҳида эътибор бериш лозим: а) энг йирик ифлослантувчи корхоналар томонидан атмосферага чиқинди чиқариб ташлашни максимум қисқартириш; б) мунтазам равишда автотранспортда ёнган газларнинг чиқарилишига қарши кураш; в) корхоналарда технология жараёнларини такомиллаштириш, замонавий ва мукамал ҳаво тозалагич мосламаларидан фойдаланиш; г) атмосфера ҳавосининг тозалиги устидан назоратни кучайтириш.

3.2.2. Сув ресурслари

Сув ресурслари Ўзбекистоннинг қурғоқчил кескин континентал иқлими, ҳудудларида чўллар ҳуқумрон мавқега эга бўл-

ган шароитда ҳаётий муҳим аҳамиятга эга. Мамлакатда ҳар йили 60 куб км ҳажмда сув сарфланади. Ўзбекистонда фойдаланиладиган дарё сув оқимларининг асосий қисми (85%) Қирғизистон ва Тожикистон тоғларидан бошланади. Сувдан оқилона фойдаланмаслик, унинг ифлосланиши, сифати пастлиги ва етишмаслиги бир қатор муаммоларни келтириб чиқармоқда. Буларга қуйидагилар киради: а) кўшлаб оқар сувларнинг ва ер ости сувларининг ифлосланганлиги. Масалан, аниқланган ер ости чучук сувларининг 40% ичишга яроқсиз ҳолга келиб қолган; б) аҳолининг ичимлик суви билан етарли таъминланмаганлиги. Умуман мамлакатнинг учдан бир қисмининг аҳолиси давлат стандартларига тўғри келмайдиган ичимлик сувини истеъмол қилмоқда; в) суғоришда сувдан тежамкорлик билан фойдаланмаслик. Оқиб келаётган сувнинг 40% суғориш тармоқларида ва қарийб 20% суғориш жараёнида йўқотилади. Сув танқис шароитда далани ортиқча суғориш ернинг шўрланишига, ер ости сувларининг ер юзасига яқинлиги ва бошқа сабабларга кўра аҳоли яшайдиган жойларнинг сув остида қолишига олиб келади; г) ер юзасидаги сувнинг ифлосланиши. Суғориладиган деҳқончилик ер юзасидаги сувни ифлословчи асосий манба бўлиб, жами сувнинг 78%ини, саноат 18%ини, коммунал хўжалик 4%ини ифлослайди. Коллектор—зовурда оқаётган сувнинг деярли ярми республика оқар сув тармоқларига ва сув хавзаларига тушади; д) коммунал хўжалиги ва саноат оқавалари. Қишлоқлардан оқиб чиқадиган оқава сувлар ҳеч қаерда тозаланмайди ва у оқар сувларни, сув хавзаларини бактериялар билан зарарлайди. Канализация тармоқларини қуриш сув таъминотига нисбатан анча орқада қолмоқда. Масалан, шаҳар аҳолисининг 54%, қишлоқ аҳолисининг 3%игина канализация билан таъминланган. Саноат корхоналари жами сувнинг 20%дан камроғини ишлатса ҳам улар жойларда муҳитни ифлослайдиган хавфли манбаларни вужудга келтиради.

Суғориш кўламининг катталиги, сувнинг минераллашганлиги ва ифлос коллектор-зовур сувлари жуда кўпайиб кетганлиги сув сифатини яхшилаш билан боғлиқ энг муҳим экологик муаммони ҳал этишни мураккаблаштирамоқда. Ҳозирги вақтда 60% дан зиёд ирригация тизими қайта тиклашни талаб этади.

Сув ресурсларини тежаш ва муҳофаза қилишнинг экологик экспертиза назорати учун муҳим йўналишлари қуйидагилардан иборат: а) ичимлик суви билан таъминлаш: сув таъминотини яхшилаш, сувни тежаш, ичимлик сув манбаларини муҳофазалаш; б) санитария ва маиший оқава сувларини тозалаш; в) қишлоқ хўжалигида сувни тежаш ва муҳофаза қилиш: ирригация тузилмасини қайта ташкил этиш ва модернизациялаш, сув,

ер ва шўрланишни комплекс бошқариш, коллектор-зовур сувларини ташлаб юборишни тартибга солиш, оқава сувларни дарё ва сув омборларига оқизишни батамом тўхтатиш ва бошқалар.

3.2.3. Ер ресурслари

Ўзбекистоннинг ер ресурслари ғоят хилма-хил бўлиб, улар чул текислик зонаси (шу жумладан суғориладиган (антропоген) текислик), адир (тоғолди ва паст тоғлар), тоғ (ўрта тоғ), баланд тоғ зоналари ерларидан иборатдир. Республиканинг ер майдони 447,4 минг кв. км ни ташкил этган. Ер фондининг 61,5 фоизи (275,2 минг кв.км) қишлоқ хўжалигида 3,6 фоизи (16,2 минг кв.км) ўрмон хўжалигида фойдаланилган. 2% (8,9 минг кв.км) алоҳида муҳофаза қилинадиган ҳудудлар, 4% (1,7 минг кв.км) саноат корхоналари, транспорт тармоқлари ва бошқа ноқишлоқ хўжалиги тармоқлари ерлари, 1,5 % (6,7 минг кв.км) гидротехник ва бошқа сув хўжалиги иншоотлари ерлари, 0,5% (3,1 минг кв.км) шаҳар ҳудудлари ерлари, 26,7% (119,4 минг кв.км) фойдаланилмайдиган ерлардан ташкил топган.

Қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган ерларнинг (270,2 минг кв.км) 82,2% яйловлар ва ўтлоқлар, 17,8% ҳайдаладиган ерлардан иборат. Республикада суғориладиган ерлар 43 минг кв.км (мамлакат ҳудудининг 9,7%) майдонни эгаллайди. Республиканинг давлат ўрмон фонди 16,2 минг кв.км бўлиб, унинг 7 минг кв. км қумлик минтақа ўрмонлари, 1,2 минг кв.км тоғ ўрмонлари, қолган қисми дарё бўйи ўрмонлари, водий ўрмонларидан иборат.

Ўзбекистон Республикаси ер ресурслари давлат қўмитаси маълумотларига кўра мамлакатнинг суғориладиган ерлари сифати бўйича қуйидагича тақсимланган (%): сифати ёмон ерлар-0,3%, ўртачадан паст ерлар-24,3%, ўртача ерлар-45,5%, яхши ерлар-27,2%, энг яхши ерлар-2,9%.

Ерларнинг чекланганлиги ва унинг сифати таркиби пасайиб бораётганлиги билан боғлиқ бўлган экологик хавф-хатар муҳим ва хавф-хатарли муаммога айланмоқда. Тупроққа ортиқча ишлов бериш агротехника талабларига амал қилмаслик ерларнинг шўрланишига, ўғитлар ва пестицидлар эса ифлосланишига, чиқиндининг камайишига, эрозиянинг кучайишига ва бошқа кўплаб салбий оқибатларга олиб келди. Ернинг ишдан чиқишига суғориш ва зовур тизимининг эскириши ва етарли даражада таъмирланмаганлиги, суғориш техникасининг қолюқлиги ва сувдан фойдаланишда исрофгарчиликка йўл қўйилиши ҳам сабаб бўлди.

Тупроқнинг шўрланиши ва ифлосланиши, тупроқ эрозияси,

яйловлар дигрессияси каби антропоген таъсирга боғлиқ жараёнлар кенг тарқалган ва улар катта зарар етказмоқда. Ҳозирги вақтда республикада шўрланган ерлар суғориладиган ер турларининг умумий майдонидан 46%ини, шу жумладан кучсиз шўрланганлиги-25%, ўртача шўрланганлиги-15% ва кучли шўрланганлиги-6% дан ортиқроқни ташкил этади. Кейинги ўн йил ичида суғориладиган ерларда шўрланиш 120 минг гектарга, шу жумладан кучли шўрланиш 43 минг гектарга ошган. Тупроқнинг хлороорганик пестецидлар билан ифлосланиши муаммоси жиддийлигича қолмоқда. Тупроқ эрозиясининг ҳамма турлари ҳамма регионларда кенг миқёсларда тарқалган. Эрозиядан Бухоро, Навоий, Қашқадарё, Фарғона вилоятлари, Қорақалпоғистон Республикасининг 65%дан 98%гача қишлоқ хўжалик экинзорлари зарар кўрмоқда. 70%дан кўпроқ яйлов яроқсиз ҳолга тушиб қўлган, жумладан учдан бири юқори даражада зарарланган.

Ерларнинг яроқсиз ҳолга тушиши ва сифатининг ёмонлашиши муаммосини тубдан ҳал қилиш учун бошқа тадбирлар билан бир қаторда экспертиза назоратини ҳам кучайтириш лозим. Бу соҳадаги устувор ҳаракатлар қуйидаги тадбирларни амалга оширишни ўз ичига олади: а) деҳқончиликнинг умумий маданиятини ошириш, бунда эрозияга қарши агротехник, ташкилий хўжалик, ўрмон-мелиоратив, гидротехника тадбирларини ҳамма жойларда кенг миқёсда амалга ошириш. Экинлар турини ва ҳилини кўпайтиришга ва алмашишлаб экишга ўтиш, бездор ва бошқа ўтзорларни кенгайтириш яшаш муҳитини соғломлаштириш, тупроқ унумдорлигини сақлаб қолиш ва оширишда муҳим экологик роль ўйнайди; б) суғориш ва коллектор-зовур тизимини бутунлай қайта таъмирлаш, шўр босган ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш, такомиллаштирилган зовур тизимларини барпо этиш; в) яйловлар дегрессиясининг олдини олиш ва яйловлардан фойдаланиш амалиётини яхшилаш ва яйлов айланмаси талабларига қатъий амал қилиш.

Бу тадбирлар комплекси республикада атроф-муҳитни зарарланишдан, шўрланиш ва ер ости сувлари етказадиган жиддий таъсирдан ҳимоя қилишга ва табиат мувозанатини тиклашга имкон беради. Шу сабабдан экологик экспертиза назоратида ушбу тадбирлар комплексини амалга оширишга алоҳида эътибор бериш лозим.

3.2.4. Биологик ресурслар ва биоҳилма-хиллик

Биологик ресурслардан зарар етказмай фойдаланиш ва биоҳилма-хилликни сақлаш экологик экспертизанинг асосий мақ-

садларидан биридир. Бу муаммо ечими мамлакатда мустаҳкам экологик барқарорлик ва табиат тизимини қўллаб қувватлашга ва биологик хилма-хиллигини сақлаб қолишга хизмат қилади.

Биологик ресурслар жонли табиат ресурслари бўлиб, ўсимликлар, ҳайвонат олами ва микроорганизмлардан ташкил топади ва улар табиий муҳитнинг барча қисмларидан-ер, сув ва ҳавода мавжуддир. Биологик ресурслар комплекс ресурслар бўлиб, табиатда модда ва энергиянинг биологик айланишини, атроф-муҳит тузилмаси биологик айланишини, атроф-муҳит тузилмаси мувозанати барқарорлигини таъминлайди ёки яхшилайди. Шу сабабдан улардан фойдаланиш доимий равишда ресурсларни кўпайтиришга қаратилиши керак. Бунинг учун биологик ресурсларни тайёрлаш ҳажми уларнинг йиллик кўпайиши ҳажмидан ошиб кетмаслиги, фойдаланишнинг характери ва тузилмаси эса биологик маҳсулдорликни оширишга, биологик модда алмашинувини оптималлаштиришга йўналтирилиши лозим.

Табиий ва ижтимоий-иқтисодий тизимлар доирасида биологик ресурслар ҳудудлар биоэкологик инфратузилмасининг асосий элементи ҳисобланади. Улар табиат муҳофазаси, аҳолини соғломлаштиришда катта аҳамиятга эга. Биологик ресурслар озиқ-овқат, ёқилғи, турли маҳсулотларни тайёрлаш учун органик хомашё манбаидир. Булар эса биологик ресурслардан фойдаланиш самарадорлигини ошириш ва уларни муҳофазалашнинг аҳамиятини янада оширади.

Ўзбекистоннинг био хилма-хиллиги 27000 га яқин турни ташкил этади. Шундан 15000 турдан ортикрогини ҳайвонлар, 11000га яқин турларини ўсимликлар, кўзикачинлар, сув ўтлари ташкил этади.¹ Флора ва фаунанинг таркиби ва уларнинг экологик яшаш шароитлари фарқларига кўра Ўзбекистон ҳудудида қуйидаги 5та биогеографик зона ажратилган: 1) текислик чўл экотизимлари; 2) тоғолди чала чўл ва даштлар; 3) дарё ва қирғоқбўйи экотизимлари; 4) нам ҳудудлар ва дельталар экотизимлари; 5) тоғ экотизимлари.

Ўзбекистоннинг флора ва фаунаси турларининг хилма-хиллиги ва уларнинг кўп-озлиги яшаш муҳитининг ҳолатига бевосита боғлиқдир. Кўп йиллар мобайнида биологик ресурслардан тўхтовсиз фойдаланиш уларнинг ўз-ўзини тиклаш имкониятларидан анча юқори бўлди. Бу эса ўз навбатида флора ва фаунанинг яшаш муҳитининг ёмонлашувиغا, умумий сони ва турлари таркибининг камайиб кетишига, биогеоценознинг куч-

¹ Биологик хилма-хиллигини сақлаш. Миллий стратегия ва ҳаракат режаси. —Т., 1998, 36-б.

ли деградациясига олиб келди. Янги ерларнинг ўзлаштирилиши табиий ландшафтларнинг маданий ландшафтларга айлантирилиши, дарё сув оқимларини тартибга солиш тўғон, сув омборлари, каналлар қурилиши, тўқайларнинг қуритилиши, тоғлардаги арчаларнинг кесиб юборилиши, тоғ-кон саноатининг ривожланиши табиий экотизимга жиддий таъсир кўрсатди, яшаш ареалларининг кескин қисқаришига олиб келди. Оқибатда ўсимлик турларининг 10-12%, ҳайвонот оламининг қўшлаб турлари муҳофазага муҳтож бўлиб қолди. Айни вақтда муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар мамлакат жами майдонининг атиги 2%ни эгаллайди. Бу эса ландшафт ва биологик хилма-хилликни муҳофаза қилишни таъминлай олмайди.

Биологик ресурслардан зарар етказмасдан фойдаланиш ва био хилма-хилликни сақлаш мақсадларида қуйидаги тадбирларни амалга ошириш зарур: а) чўлга айланаётган ерларда, тоғларда агроўрмон ва тоғ мелиорацияси ишларини амалга ошириш; б) алоҳида муҳофаза қилинадиган ҳудудлар майдонини кенгайтириш (энг камиди мамлакат ҳудудининг 10% гача) ва тузилмасини барча экотизимларни қамраб олиш асосида такомиллаштириш; в) флора ва фауна турлари ва захиралари, улардан фойдаланиш, муҳофазалаш устидан экологик экспертиза назоратини кучайтириш ва бошқалар.

3.2.5. Ер ости бойликлари

Ер ости бойликлари табиий муҳит тизимининг ер қаъри билан энг яқин боғланган элементи бўлиб, улар жонсиз табиат ресурслари ҳисобланади. Улардан конструкцион ва бошқа материаллар, кимёвий қўшилмалар, ўғитлар ва бошқаларни ишлаб чиқаришда кенг миқёсларда фойдаланилади. Ўзбекистоннинг ер ости бойликлари ғоят хилма-хил, захиралари эса кўп бўлиб, улар 100га яқин минерал хомашё турларини, 2,7 мингдан зиёд турли фойдали қазилма конларини ўз ичига олади. Республика асл рангли, камёб, радиоактив, қора металллар, тоғ-руда, тоғ-кимё, ёқилги-энергетика хомашёлари, қурилиш материаллари, чучук ва минерал, термал сув ресурсларига бой. 900дан ортиқ кон қидириб топилган бўлиб, уларнинг тасдиқланган захиралари 970 миллиард АҚШ долларини, мамлакатнинг умумий минерал-хомашё потенциали эса 3,3 триллион АҚШ долларини ташкил этади. Ҳар йили республика конларидан 4,3 миллиард долларлик миқдорда фойдали қазилмалар қазиб олинмоқда, улар ёнига ҳар йили 9,1 миллиард долларлик янги захиралар қўшилмоқда.

Республикада 142 нефть, газ, конденсат, бта кўмир, 34 та

асл металллар, 7 та қора металл, 54та рангли ва камёб металл, 49та тоғ-руда, 19та яркирама рангдор тошлар, 37та тоғ-кимё, 372та қурилиш материаллари конлари, 172та ер ости сувлари манбалари бор. Уларни ўзлаштириш асосида 500дан кўпроқ газ-нефть конлари, шахталар, руда конлари, карьерлар ва очиқ конлар, 300га яқин минерал сув қўядиган завод ва цехлар ишлаб турибди. Улар қаторида Олмалиқ ва Навоий тоғ металлургия, Ангрен ва Шарғун кўмир конлари, Газли ва Шўртан газ конлари, Муборак газни қайта ишлаш заводи, Шўртан газ-кимё комбинати, Оҳангарон ва Навоий цемент комбинатлари, Ғазалкент ва Олмалиқ тош тарошлик комбинатлари каби йирик корхоналар бор.

Шу билан бир қаторда ер ости бойликларини қазиб олиш билан боғлиқ корхоналар табиий муҳитда мувозанатни бузувчи ва емирувчи, ифлослантирувчи таъсир кўрсатадиган юқори экологик хавф хатар манбалари эканлигини ҳам экологик экспертиза назоратида ҳар томонлама ҳисобга олиш лозим. Айниқса табиий ландшафтга ва атроф-муҳитга фойдали қазилмаларни очиқ усулда қазиб олиш катта зарар етказди. Бундай жойларда табиий ландшафт йўқ қилинади, кўшлаб чуқур қарерлар пайдо бўлади, катта миқдордаги фойдасиз ва заҳарли, ифлослантирувчи чиқитлар тўпланади, атроф-муҳит ифлосланади ва бошқа салбий оқибатлар содир бўлади. Шу сабабдан минерал-хомашё ресурсларидан, хомашё ва чиқитлардан комплекс ва тўлиқ фойдаланишга, шунингдек камёб материаллардан қайта фойдаланишга ўтишга йўналтирилиши лозим. Эскирган ускуналарни алмаштириш, янги техника ва технологияларни жорий этиш, чиқиндиларни қайта ишлаш, бузилган ерларни рекултивация қилиш экологик экспертиза назоратида марказий ўринни эгаллаши лозим.

3.2.6. Чиқиндилар

Экологик экспертиза муаммолари орасида чиқиндилар ғоят муҳим ва жиддий муаммолар қаторига киради. Барча ресурсларни қазиб олиш ва сўнгра уларни эксплуатация қилиш, турли ресурслардан фойдаланиш оқибатида улар эрта ёки кеч албатта чиқиндиларга айланади, яна табиий ва антропоген механизмлари орқали тўлиқ, ёки қисман ресурс бўлиб қайта тикланади. Бундай ёпиқ мода айланишида турли материаллардан фойдаланиш тизими «ресурс-чиқинди-ресурс» циклидаги типда намоён бўлади. Ушбу ресурс циклининг ҳаракатда бўлиши ва ишлаб туриши ресурсларни қазиб олиш ва уларни қайта тиклаш учун сарфланадиган харажатларга боғлиқ. Уларни антропоген регенерация харажатлари деб аташ мумкин. Регенерация харажатлари ҳисобига ресурс цик-

ларини сунъий интенсификациялашга эришилади. Антропоген тикланадиган ресурслар, масалан, металл, ишлаб чиқаришнинг умумий ҳажмида иккиламчи металллар турли элементлар учун 30-50% ва ундан ҳам кўпроқни ташкил этади, ноёб металлларнинг чиқитлари эса амалда тўлиқ тикланаётир. Антропоген тикланадиган ресурсларнинг сунъий айланишини яратиш ва қўллаш ҳозирги пайтда реал ҳақиқатга айланди. Масалан, АҚШ эҳтиёжлари учун керак бўлган пўлат ҳозирги вақтда тўлиқ ҳажмда темир-терсакдан олиниши мумкинлиги исботланган ва ҳисоблаб чиқилган. Япония қора металлургияси ҳам асосан темир-терсак асосида ривожланаётир. Шундай қилиб ресурслардан фойдаланиш ҳажмини ресурс цикллари сунъий шакллантириш ва интенсификациялаш ҳисобига таъминлаш ресурслардан фойдаланиш ҳозирги замон технологияси ривожланишининг натижаси бўлиб, ушбу цикллار илмий техника прогресси шароитида ресурслар ҳажмини тугайдиган ҳолатдан тугамайдиган ҳолатга айлантиришнинг ягона йўли бўлиб қолди.

Чиқиндилар кенг маънода инсониятнинг хўжалик юритиш, энергия олиш оқибатда, яшаши ва фаолияти жараёнида атроф-муҳитга ташлаб юборадиган барча нарсалардир. Буларга атроф-муҳитга тапланадиган маиший ахлат, саноат ва қишлоқ хўжалиги чиқиндилари, нефть оқавалари, оғир металллар ва захарли моддалар, атом электростанциялари чиқиндилари ва бошқалар кирради. Булар қаттиқ чиқиндилар, суспензия (бирор модданинг бошқа суяқ модда ичида зарра ёки томчи ҳолида сузиб юрадиган эритмаси), шламлар (тоғ жинсларини майдалаганда, бурғулашда ҳосил бўладиган кукунсимон маҳсулот), оқава сувлар, газсимон чиқитлар ва бошқалар бўлиб, уларнинг таркибида зарарли моддалари бор бўлган турлари айниқса экологик хавфлидир.

Ўзбекистонда ҳар йили кўплаб шаҳар чиқиндилари, саноат чиқиндилари, қишлоқ хўжалиги ва қишлоқ маиший чиқиндилари тўпланиб қолаётганлиги ва уларни йиғиш ва қайта ишлаш муаммоси ҳал этилмаганлиги жиддий муаммо ҳисобланади. Масалан, фақат Тошкент шаҳрида йилига 1,3-1,4 миллион тонна маиший чиқиндилар тўпланади. Республикада шаҳар ахлатхоналари 5000 гектардан ортиқ майдонни эгаллайди ва улар туپроқ ва сизот сувларини ифлослайдиган манбага айланиб қолган.

Мамлакатда пайдо бўлаётган ва йиғилаётган чиқиндиларнинг асосий қисми тоғ-көн ва кён бойитиш саноати хиссасига тўғри келади. Уларда қайта ишланаётган массалар ҳажмининг 90-95% чиқиндиларни ташкил этади. Рангли металлургияда қазиб олинаётган тоғ жинсларининг 1-5 %гина фойдали маҳсулотга айланади. Ҳозирги вақтда конларнинг ағдармаларида 1,25 млрд м.куб очилма жинслари, конларнинг охириги (этакларда) қис-

мларида 1,3 млрд т рудаларни бойитиш чиқиндилари, махсус ағдармаҳоналарида металлургия ишлаб чиқарилиши шлаклари тўпланган ва жойланган. Уларга ҳар йили яна 25 млн. куб м очилма жинслар, 42 млн. т. бойитиш чиқиндилари, 300 минг т. металлургия корхоналари шлаклари қўшилаётир. Бу чиқиндилар ландшафтни бузишдан ташқари катта ер майдонларини ҳам эгаллайди. Масалан, Навоий кон металлургия комбинати чиқинди уюмлари 250 га ерни банд қилган ва ер ости сувларини цианид, аммиак, нитрат, маргимуш билан ифлослайди. Олмалик тоғ металлургия комбинати ва бошқа турдош корхоналар яқинидаги оқим сув чиқиндиларни ювиб, таркибида оғир металллар бўлган тузларни оқизиб келмокда. Самарқанд вилоятидаги Жанубий ва Ингичка конлари чиқиндилари Зарафшон дарёсига оқиб келади.

Қимё ишлаб чиқариш асосий чиқиндилари илгаридек фосфогипс (70-72 млн т.), лигнин (15 млн т.), марганец шлами, олтингурут кеки, суюқ чиқиндилар (10 млн. куб м) ҳисобланади. Саноат чиқиндиларига қўшимча равишда 30 млн куб м майший чиқиндилар йиғилиб, улар шаҳар ва қишлоқ ахлатхоналарида тўпланган.

Чиқиндиларни тўплаш, бирламчи сақлаш, ташиш ва қўмиб ташлаш, уларни заводларда қайта ишлаш муаммолари тўла ҳал этилмаган, бу эса атроф-муҳитга, аҳоли саломатлигига хавф туғдирмокда. Бу муаммолар ечимини топишда қуйидаги тадбирларни амалга оширишни экологик экспертиза назоратида кучайтириш муҳимдир: а) чиқиндиларни тўлаш, дастлабки сақлаш ва қўмиб ташланадиган жойга ташиш ва уларни қайта ишлаш тизимини такомиллаштириш ва экологик талабларга мослаштириш; б) чиқиндиларни тўлаш, сақлаш, ташиш ва қўмиб ташлашнинг экологик, санитария-эпидемиология метёрлари, қоидалари, стандартлари талабларига риоя этилиши устидан давлат назоратини яхшилаш; в) чиқиндиларни тўлаш, ташиш, қайта ишлаш ва утилизациялаш бўйича инфратузилма тизимини барпо этиш; г) чиқиндиларни камайитириш бўйича кичик дастурлар ишлаб чиқини ва уларни амалга ошириш соҳасида халқаро тажрибалардан ҳар томонлама фойдаланиш ва бошқалар.

3.3. Вилоятлар ва туманлардаги экологик вазият ва уларнинг ҳудудий фарқлари

3.3.1. Экологик вазиятнинг ҳудудий фарқлари тўғрисида тушунча

Мамлакат халқ ҳўжалигини тармоқ ва ҳудудий ташкил этишнинг табиий ресурслар билан объектив ўзаро боғлиқлиги ҳудудий экологик вазиятга таъсир кўрсатади. Ҳудудлар ва уларда мавжуд бўлган табиий ресурслар регионал-ҳудудий комплексларни ва ҳудудий экологик вазиятни шакллантиришда хал қилувчи роль ўй-

найди. Ўзбекистон ҳудуди ресурсларнинг сифати, миқдори, хусусиятлари ва шуларга мос ҳолда улардан фойдаланиш тузилмаси ва даражаси бўйича катта регионал ва зонал фарқларга эга. Бунда биринчи навбатда бир-биридан тубдан фарқ қиладиган экстремал текислик чўл (сахро), юқори даражада ўзлаштирилган ва экологик вазият кескин бўлган суғориладиган (антропоген) текислик, ғоят муҳим экологик аҳамиятга эга бўлган тоғ зоналари ва уларнинг ҳудудларида жойлашган маъмурий-ҳудудий бирликлар-туманлар, вилоятларнинг ўзига хос ҳудудий-экологик ҳолатини ҳар томонлама ҳисобга олиш экологик экспертиза назоратини амалга оширишда муҳим роль ўйнайди. Масалан, «соф» чўл, «соф» антропоген текислик, «соф» тоғ туманлари ва хўжаликлари, аҳоли яшаш манзиллари билан бир қаторда уларнинг ушбу учта зона ҳудудларининг турли комбинациялари бирлашмаларидан ташкил топган чўл-антропоген текислик, антропоген текислик-чўл-тоғ, антропоген текислик-тоғ шакллари ҳам бор. Бу ҳудудий зонал фарқлар объектларни рўёбга чиқариш бўйича экологик экспертиза ҳулосаларида албатта ҳисобга олиними ва ҳулосалар ҳам уларга мос бўлиши керак. Ушбу мақсадда Ўзбекистон ҳудудини экологик вазият хусусиятларига кўра районлаштириш ҳам зарур.

3.3.2. Экологик вазиятни баҳолаш мезонлари ва экологик районлаштириш

Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси мамлакатнинг илмий-тадқиқот муассасалари ва олимлар, мутахассисларни жалб этиб Ўзбекистондаги экологик вазиятни баҳолаш методологиясини ишлаб чиқди ва мамлакатни илмий асосланган экологик районлаштиришни (минтақалаштиришни) амалга оширди.

Экологик районлаштиришга (минтақалаштиришга) мамлакатнинг маъмурий-ҳудудий бўлиниши асос қилиб олинган ва унинг энг кичик бирлиги (таксони) маъмурий туман (вилоят ёки республикага бўйсунадиган шаҳар) ҳисобланади. Ҳар бир муъмурий бирликнинг экологик вазияти қуйидаги экологик ҳолатни баҳолаш шкаласига (индикаторига) асосланиб таҳлил қилинган.

I-жадвалда берилган 18та экологик индикатор орқали республика туманларидаги ва улар орқали вилоятлардаги экологик вазият баҳоланган. Мавжуд экологик ҳолатнинг оғирлик даражасига кўра туманлар қуйидаги районлар тизимига киритилган:

0 - қониқарли (йўл қўярли) экологик ҳолатидаги;

I - кескин экологик ҳолатдаги ;

II - фавқулодда экологик ҳолатдаги;

III - ҳалокатли экологик ҳолати.

Экологик ҳолатни баҳолаш шкаласи
(Ўзбекистон Республикаси табиатни муҳофаза қилиш давлат
қўмитаси ишланмалари тавсияси)

№	Мезонлар номи	Ўлчов бирликлари	Минтақалар (районлар экологик ҳолати)		
			4	5	6
1	2	3	Кескин	Фавқу-лодда	Ҳа-ло-катли
	I даража ўта хавfli мезонлар	Битта туркум қиймати-балл	40	60	100
1.	Ер ости сувларини ифлосланиши	СИИ (ифлосланиш индекси)	4-6	6-10	10
2.	Ер усти сувларини ифлосланиши	ЕУСИИ (ифлосланиш индекси)	2-3	3-5	5
3.	Атмосфера ҳавосининг ифлосланиши	ИИИ (ифлосланиш иқлимий имконияти)	10-15	15-20	20
4.	Тупроқларни пестицидлар билан ифлосланиши	кг. га ишлов берилган майдон	5-10	10-20	20
5.	Ичимлик сувини Дега (давлат стандарти) тўғри келмаслиги	текширишлар умумий сонидан %	3-40	40-60	60
6.	Озиқ-овқат хомашёси ДСга тўғри келмаслиги	Текширишлар ДСга тўғри келмаслиги умумий сонидан	30-40	40-50	50
7.	Аҳолини умумий касалланиши	Аҳолини 1000 киши бошига ҳисоб қилинган касалланиши республика ўртача коэффицентидан ошиши (республика кўрсаткичи 600 касалланиш), маротаба	1,5-2,0	2,0-2,5	2,5
8.	Умумий аҳоли соғига ўлим миқдори	Республикада ўлимнинг ўртача коэффицентидан ошиши (ўртача даража-6,2), маротаба	1,2-1,3	2,0-2,5	1,5
9.	Боалар касалланиши	15 ёшгача бўлган ҳар 1000 болага тўғри келувчи касалланиши республика ўртача даражасидан ошиши (ўртача даража 600), маротаба	1,3-1,5	1,5-2,0	2,0
10.	Гўдаклар ўлими (1 ёшгача)	Республикада гўдаклар ўлими даражасини ўртача коэф.дан ошиши (ўртача коэф.-29,0), маротаба	1,1	1,3-1,5	1,5
II даража хавfli мезонлар					
1.	Атмосферани иқлимий ифлосланиш имконияти	ИИИ	2,5-3,0	3,0-3,5	3,5
2.	Ҳудудларни сув босиши	Ер ости сувлари сатхи 2 м ҳудудлар умумий майдонларидан % ҳисобида	10-20	20-40	40
3.	Тупроқлар сифати	Тупроқлар бонитет балли респ. ўрт. даражасидан	1,5-2,5	1,5-2,0	2,0

Эслатма: 4-қаторда кўрсатилган мезонни қуйи даражасидан паст бўлган мезонлар 0 балл билан баҳоланади

Қониқарли экологик ҳолатдаги районларга I,II,III экологик районларга кирмаган маъмурий туманлар ҳудуди киради.

Кескин экологик ҳолатдаги районларга табиий экотизимлар мувозанати таркиби бузилиши қайд қилинган, улар экологик меъёрлардан анча ошган, лекин фавқулодда ҳолатга етмаган, экологик сизим пасайиши ва атроф-муҳит ифлосланиши ошаётгани кузатилаётган туманлар ҳудуди киради.

Фавқулодда экологик ҳолатидаги районларга экотизим ҳолати кескин ўзгарган, лекин уларни олдини олиш имкони бор бўлган, ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиши мавжуд биосфера иқтисодий ресурслари салоҳияти имкониятидан юқори ва табиат захиралари камайиб кетиши қайд қилинган туманлар киради.

Ҳалокатли экологик ҳолатдаги районларга табиий муҳитда қайтариб бўлмайдиган сифат ўзгаришлари ва экотизимлар бузилиши рўй берган туманлар киради.

Ушбу мезонларга асосланиб ўртача баллар ҳисобланади ва экологик вазият баҳоланади. Ўртача балли баҳоларига кўра районлар хавфли ва ўта хавфли экологик вазият районлари категорияларига бўлинади, уларнинг экологик ҳолати аниқланади.

3.3.3. Вилоятлар ва туманлардаги экологик вазиятнинг ҳудудий фарқлари ва уларни экологик экспертизада ҳисобга олиш

Экологик вазиятнинг вилоятлардаги фарқлари бўйича ҳисобланган балли кўрсаткичларига кўра уларнинг қуйидаги типлари аниқланади:

- 1) 400 ва ундан ортиқ балл-фавқулодда кескин;
- 2) 250-400 балл-жуда кескин;
- 3) 150-250 балл-ўртача кескин;
- 4) 120-150 балл-унча кескин бўлмаган;
- 5) 120 баллдан паст балл-кескин бўлмаган.

Шу мезонлар нуқтаи назаридан республикада энг экологик ёмон аҳволдаги ҳудуд Қорақалпоғистон Республикаси бўлиб, у ерда фавқулодда кескин экологик вазият вужудга келган ва у тобора ёмонлашмоқда. Хоразм, Фарғона, Навоий вилоятларида жуда кескин экологик вазият юзага келган. Самарқанд ва Бухоро вилоятларида экологик вазият ўртача кескин, Сурхондарё, Тошкент, Андижон вилоятларида — унча кескин бўлмаган, Наманган, Жиззах, Қашқадарё вилоятларида ва Тошкент шаҳрида кескин бўлмаган экологик аҳвол мавжуд.

Ўзбекистон Республикаси туманлари бўйича экологик вазиятнинг иқтисодий районлар ва улар таркибидаги вилоятлар туманлари бўйича баҳоланиши қуйидаги жадвалда берилган.

Ўзбекистон маъмурий туманларидаги экологик вазият
(Республика Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси
материаллари асосида.)

	Иқтисодий районлар ва вилоятлар	ЭКОЛОГИК ХОЛАТ			
		қонқарли туманлар	кескин туманлар	фавқулодда туманлар	ҳалокатли туманлар
I.	Тошкент иқтисодий райони 1. Тошкент вил.	1. Бекобод 2. Зангиота 3. Оққўрғон 4. Пскеит 5. Тошкент 6. Ўрта Чирчиқ 7. Чиноз 8. Ўйбрай	9. Ўзбекистон 10. Бўстонлик 11. Паркент 12. Юқори Чирчиқ 13. Янги йўл 14. Қуйи Чирчиқ		
	2. Тошкент ш.	Тошкент шаҳри			
II.	Фарғона иқтисодий райони:				
	3. Андижон вилояти	1. Асака 2. Балиқчи 3. Бўз 4. Жалақудух 5. Хўжабод 6. Шахрихон	7. Андижон 8. Олтинқўл 9. Булоқ боши 10. Избоскан 11. Марҳамат 12. Пахтабод 13. Улуғнор 14. Қўрғонтепа		
	4. Фарғона вилояти	1. Дангара 2. Учқўприк 3. Езёвон	4. Бағдод 5. Бешариқ 6. Бувайда 7. Олтиариқ 8. Охунбобоев 9. Сўх 10. Фарғона 11. Фурқат 12. Ўзбекистон 13. Қўва		
	5. Наманган	1. Косонсой 2. Норин 3. Уйчи 4. Учқўрғон 5. Чартоқ 6. Чуст 7. Янгиқўрғон	8. Мингбулоқ 1. Наманган		

III.	Мирзачўл иқтисодий район				
	6. Жиззах вилояти	1. Дўстлик 2. Жиззах 3. Зарбдор 4. Зафаробод 5. Форш 6. Галлаорол	1. Арнасой 2. Баҳмал 3. Зомин 4. Мирзачўл 5. Пахтакор 6. Янги обод		
	7. Сирдарё вилояти	1. Бёвут 2. Мирзаобод 3. Сайхунобод 4. Сирдарё	5. Гулистон 6. Меҳнатобод 7. Ховос 8. Шароф Рашидов		
IV.	Самарқанд иқтисодий райони				
	8. Самарқанд вилояти	1. Будунгур 2. Ғузалкент 3. Жомбой 4. Оқдарё 5. Тойлоқ 6. Урганч	7. Иштихон 8. Каттақўрғон 9. Нарпай 10. Нуробод 11. Пойариқ 12. Пахтачи 13. Самарқанд 14. Челак		
V.	Бухоро–Навоий иқтисодий райони				
	9. Бухоро вилояти	1. Вобкент 2. Жондор 3. Когон 4. Пешку 5. Ромитан 6. Шофиркон 7. Қоровулбозор	8. Бухоро 9. Олот 10. Қора-кўл 11. Ғиждувон		
	10. Навоий вилояти	1. Конимех 2. Нурота	4. Томди 5. Учқудуқ 6. Хатирчи 7. Қизилтепа	8. Навоий 9. Навбахор	
VI	Қашқадарё иқтисодий райони				
	11. Қашқадарё вилояти	1. Бахористон 2. Дехқонобод 3. Китоб 4. Косон 5. Нишон 6. У.Юсунов 7. Шаҳрисаба 8. Яккабоғ 9. Қамашчи 10. Қарши 11. Ғузор	12. Касби 13. Муборак 14. Чироқчи		

VII	Сурхондарё иқтисодий райони				
	12. Сурхондарё вилояти	1. Бандихон 2. Бойсун 3. Денов 4. Олтинсой 5. Сарносиё 6. Узун 7. Шурчи 8. Кизирик	9. Ангор 10. Жаркўрғон 11. Шеробод 12. Кумкўрғон	13. Музрабод 14. Термиз	
VII I	Қуйи Амударё иқтисодий райони				
	13. Хоразм вилояти		1. Боғот 2. Гурлан 3. Хива 4. Хонқа 5. Шовот 6. Янгиариқ 7. Кўшкўпир	8. Урганч 9. Хазорасп 10. Янгибозор	
	14. Қорақалпоғистон Республикаси		1. Бўзатов 2. Шуманай	3. Амударё 4. Беруний 5. Қораўзак 6. Кегайли 7. Қўнғирот 8. Қалиқўл 9. Нукус 10. Тахтақўпир 11. Тўртқўл 12. Хўжайли 13. Чимбой 14. Эликвалъа	15. Мўйноқ
	Республика бўйича туманлар сон	68	68	21	0,6
	%	43,0	43,0	12,4	1

2-жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, мамлакатнинг 68 туманида (43%) экологик вазият нисбатан қониқарли, яна 68 тасида (43%) кескин, 21 тасида (12,4%) фавқулодда, 1 таси (Мўйноқ) ҳалокатли. Бундай ҳудудий фарқлар экологик экспертизани амалга ошириш ҳамда бу соҳадаги муаммоларни ҳал этишда ва тегишли экологик хулосалар чиқаришда ўзига хос ҳудудий асос бўлиб хизмат қилади. Шу муносабат билан экспертизада қуйидаги ҳудудий ҳаракат йўналишлари муҳим аҳамиятта эга: а) тармоқ ва ҳудудий режалар ва дастурларни амал-

га оширишда ҳудудий фарқларни ҳар томонлама ҳисобга олган ҳолда ҳулосалар чиқариш; б) туманлар ва вилоятлар ҳаракат режалари экологик экспертизасида яшаш учун қулай экологик шароит яратиш, ҳўжаликни экологиялаштиришни чуқурлаштириш, табиатдан барқарор фойдаланишни экологик жиҳатдан таъминлашнинг устуворлиги соҳасида миллий манфаатларга асосланиш ва уларга риоя қилиш ва бошқалар.

3.4. Орол денгизининг қуриши ва экологик экспертиза сабоқлари: салбий антропоген таъсирнинг экологик ҳалокатга ва ижтимоий-иқтисодий инқирозга олиб келиши намунаси

3.4.1. Орол ҳалокати миқёслари, сабаб ва оқибатлари

Орол денгизи (кўли) XX асрнинг 60 йилларигача майдонининг катталиги бўйича дунёда Каспий денгизи (371 минг кв.км), Юқори кўл (82,1 минг кв.км, Шимолий Америка), Виктория (69 минг кв.км., Африка) кўлларида кейин тўртинчи ўринни эгалладиган, майдони 66 минг кв.км га тенг бўлган улкан сув ҳавзаси эди. У қуйидаги муҳим геоекологик ва иқтисодий-экологик функцияни бажарган: 1) дунёнинг буюк саҳролари ҳисобланган Қорақум, Қизилқум, Устюрт платосини бир-биридан ажратиб турадиган ва улар туташган чегараларда жойлашган Орол денгизи Марказий Осиёда муҳим иқлим шакллантирувчи ролни бажарган. Маълум даражада регионни Шимолдан келадиган совуқ ҳаво оқими таъсиридан асраган, муътадил минтақалардан келадиган нам денгиз ҳаво оқимларининг ҳаракатини эса Ўрта Осиё тоғ тизимларига томон йўналтиришга қулай имконият туғдирган. У қирғоқ бўйидан 50-150 км масофагача кенгликда иқлимни назорат қилувчи муҳим омил бўлган. Денгизнинг юмшатувчи таъсири иқлимнинг қурғоқлигини камайтириб, ёз иссигини ва қиш совугини чеклаган; 2) Орол минг йиллар давомида регионда асосий туз тўпловчи ва сақловчи табиий омбор бўлиб, тузлардан Ўрта Осиёни ҳолос этиш функциясини бажарган. У регион гидрология тизимида дарё оқимлари олиб келадиган тузларнинг буюк концентратори эди; 3) Орол муҳим экологик тизим сифатида био хилма-хиллиқнинг ўзига хос макони бўлиб, денгиз биоталари, экологик бой дельталар, тўқайзорлар хилма-хиллиги билан ажралиб турган. Ҳўжаликда доривор ўсимликлар тайёрлаш, балиқ овлаш (йилига 40 минг тоннагача), паррандачилик, яйлов чорвачилиги муҳим аҳамиятга эга бўлган ва улар экотизимлар маҳсулдорлигига асосланган; денгиз ва дарё транспорти ривожланишига имкон берган; 4) Орол региони дунё цивилизацияси пайдо бўлган марказлардан ва дунёнинг энг қадимги деҳқончилик

маданияти учоқларидан ҳисобланади; 5) Орол денгизи акватория-сининг ярми Ўзбекистонда, ярми Қозоғистонда жойлашган бўлиб, у ушбу икки давлат ҳаётида муҳим экологик ва ижтимоий-иқтисодий роль ўйнаган.

Бу функцияларнинг кўпчилиги (1-3 бандлар) кучли антропоген таъсир оқибатида тубдан ўзгарган ва қарама-қарши (салбий) йўналишга ўтган ва булар эса бу ерда юзага келган ҳалокатли экологик вазиятнинг асосий сабабидир. Улар билан боғлиқ бўлган хавфли табиий жараёнлар спектри ғоят хилма-хилдир. Воқеалар ва жараёнларнинг бундай ўзгариши сўнгги 40-50 йилда содир бўлди. Уларнинг сабаб ва оқибатларини билиш, улардан тўғри хулосалар чиқариш Ўзбекистон экологик экспертизаси учун ғоят муҳимдир. Шу муносабат билан ушбу мураккаб муаммо бўйича мавжуд адабиётлар ва замонавий тадқиқотлар натижаларига асосланиб қуйидаги асосий хулосаларга келиш мумкин:

1. XX асрнинг биринчи ярмида Орол регионияда экологик вазият барқарор бўлган. 1950 йилда бу ерда 2,9 млн. га ер суғорилган. Денгиз сатҳидан 60 куб км сув буғланган. Шу миқдордаги дарё суви ҳар йили денгизга қуйилиб турган. Ҳозирги экологик инқироз собиқ тоталитар социалистик тузум амалга оширган хато иқтисодий ривожланиш стратегиясининг натижасидир. 1950 йилларнинг охири 1960 йилларнинг бошида Қозоғистон ва Урта Осиёда суғориладиган деҳқончиликни кенг миқёсда ривожлантириш тўғрисида қарор қабул қилинди. Қисқа муддатларда Орол регионияда суғориладиган ер майдонлари 7 млн. га етказилди (2,5 марта ўсиш), минерал ўғитлардан фойдаланиш 3,5-6 марта кўпайди, улкан ирригация-мелиорация тизимлари барпо этилди. Айни вақтда сувдан тежамкорлик билан фойдаланилмади. Пахта, шоли, мева ва узум, дон, сабзавот етиштириш кескин кўпайди. Буларни етиштиришда Оролни ҳалокатга олиб келиши аҳтимоли ҳисобга олинмади. Шу билан бир қаторда сувга талаб ҳам тўхтовсиз ошди.

2. Орол хавзасида суғориладиган майдонларнинг ҳаддан ташқари кенгайтирилиши инсоният тарихида энг йирик экологик ва гуманитар ҳалокат-Орол денгизининг қуриб боришига сабаб бўлди. Сўнгги 30 йилда денгиз сатҳи 15,6 м га пасайди, акватория майдони 2 марта қисқарди (66 дан 33 минг кв.кмга), сув ҳажми 2,6 марта камайди (1062 дан 278 км. куб гача). Қуриб қолган денгиз туби майдони 34,5 минг кв.км га етди. Сувнинг шўрланиши 2-3 марта ошди. Натижада «янги» антропоген «Оролқум» шўрҳок саҳроси пайдо бўлди. Бу ерда туз, чанг-тўзонлари ҳар куни ва йил давомида катта майдонларни заҳарли моддалар билан ифлослантираётир. Шуларга боғлиқ ҳолда экологик тизимлар, ўсимлик ҳайвонот олами катта зарар кўрди ва чуқур деградацияни бошидан кечирмоқда. Чўллашиш жараёнлари тезлашди. Иқлим салбий томонга ўзгарди. Ўртача йил-

лик харорат амплитудаси 1,5-2° га ўсди, (бу жуда катта кўрсаткич), натижада ёз ўта иссиқ, қиш эса ўта совуқ бўлиб қолди, баҳорги ва кузги қора совуқлар илгаригидан анча узоқроқ давом этадиган бўлди. Орол табиий туз сақлайдиган «омбордан» атрофни туз билан бузиладиган даҳшатли ва катта ифлослантирувчи хавфли экологик манбага айланди. Денгизнинг қуриган тубидан кўтарилган тузли кум бурони атрофдаги ва узоқ масофада жойлашган ерларни ифлослантирмоқда, одамлар ва ҳайвонот оламига бевосита зарарли таъсир кўрсатмоқда.

3. Орол ҳалокати табиий муҳит сифатининг кескин пасайиши, экотизимлар ва улар компонентларининг кучли деградациясига, аҳоли экологик яшаш муҳити ва турмуш даражасининг кескин пасайишига, илгари мавжуд бўлган яхлит шўр сувли табиий экотизимларнинг кучли деградациясига олиб келди. 1985-1990 йилларда Амударё ва Сирдарё суғорадиган ердан оқиб чиққан туз микдори 137 млн. т ташкил этган, демак ҳар йили суғориладиган бир гектар ердан 18 т туз оқиб чиққан. Ҳар йили шўрланиш туфайли 2 млрд АҚШ доллари миқдорида зарар кўрилади (бу Марказий Осиёда ишлаб чиқилган ялпи ички маҳсулотнинг қарийб 5%ни ташкил этади.)

4. Орол регионини экологик инқирозга олиб келган кенг миқёсли хўжалик тадбирларининг экологик оқибатлари олдиндан ҳисобга олинмаган. Давлат экологик экспертиза эса фақат 1988 йилдан бошлаб, яъни СССРда табиатни муҳофаза қилиш давлат комитети ва унинг ҳудудий органлари (шу жумладан Ўзбекистонда ҳам) тузилгандан кейин ўтказила бошлаган. Бу даврда эса Орол регионида экологик инқироз энг юқори босқичга кўтарилиб бўлган эди. Бундан ташқари экологик экспертиза амалда давлат номидан назорат функциясини амалга оширадиган геология, сув хўжалиги, соғлиқни сақлаш вазирликлари, давлат агросаноат комитети ва бошқа ташкилотлар билан режалаштиришдан ва лойиҳалаштиришдан олдинги материалларни келишиб олишдан иборат бўлган. Шу сабабдан экологик экспертиза самара бермаган ва экологик талаблар эса хўжалик манфаатларининг қурбони бўлган.

3.4.2. Орол инқирозидан чиқиш йўллари

Орол инқирози оқибатларини барқарор ривожланиш, бу регионда яшаётган аҳолининг турмуш даражаси пасайиб кетишига йўл қўймаслик ва яшаши учун қулай шароитлар яратиш, келажак авлод манфаатлари йўлида экологик вазиятни яхшилаш принципларига амал қилиш асосида баргараф этиш мумкин. Бунда барқарорликни амалга ошириш шунга мос фаолиятни ташкил этиш билан узвий боғлиқдир. Мавжуд экологик вазият барча даража-

ларда илгариги шаблонлар (эскирган андозалар) ва тушунчалардан воз кечишни ва янгича турмуш тарзи ва тафаккурлашга ўтишни тақозо этади. Табиат билан ўзаро муносабатларда ушбу янги йўналишларга асосланиш ва уларни мунтазам қўллаш ижтимоий-иқтисодий соҳаларни ҳам барқарор ривожланиш томонга ўзгартишга хизмат қилади.

Орол регионида табиатдан барқарор фойдаланишнинг маъноси ва мазмуни бутун мамлакатга ва қўшни давлатларга тааллуқли бўлиб, у табиат ресурслари ва компонентларидан фойдаланишни уларнинг захиралари ва тикланиши суръатларига мос йўналишда, шунингдек табиатнинг ифлосланиши ва деградациясини табиий тизимларни тиклаш тадбирлари билан биргаликда қўшиб олиб боришни билдиради.

Ҳозирги вақтда табиатдан фойдаланишда кенг қўлланилаётган технология ва ёндашувлар аҳолининг табиий ресурсларга бўлган эҳтиёжини табиатга зарар етказмасдан таъминлашга имкон бермайди ва кўпинча унга зид келади. Шу сабабдан антропоген таъсир табиий тизимларнинг беқарор бўлиб қолиши жараёнларини кучайтираётир, бу эса табиий офатларнинг содир бўлиши жараёнларини кучайтириб, уларни тезлаштирмоқда. Шу сабабдан Орол регионида табиий муҳитнинг барқарорлигининг асосий муаммоси ғоят муҳим бўлган ифлосланиш муаммоси эмас, балки улардан ҳам муҳимроқ бўлган табиий экогизимларни сақлаш ва тиклаш муаммоси ҳисобланади. Фақат ушбу ёндашув табиий муҳитнинг ҳаётий муҳим параметрларини қўллаб қувватлашга ва экологик барқарорликни таъминлашга хизмат қилади. Шу нуқтаи назардан Орол инқирозининг қуйидаги икки аспекти кўриб чиқиш ва уларни ҳал этиш зарур: 1) Орол регионининг экологик, ижтимоий ва иқтисодий муаммоларнинг ечимини топиш; 2) Орол денгизини сақлаб қолиш зарурати.

Бу икки аспект бир-бири билан ўзаро боғланган, лекин Орол денгизини сақлаб қолиш аҳамияти бўйича ва уни амалга ошириш имкониятлари чекланганлиги сабабли Орол денгизи ҳавзасининг умумий муаммоларини ечиш йўлларига насбатан объектив равишда иккиламчи ва иккинчи даражали бўлиб қолди.

Умуман инқироздан чиқиш учун уни келтириб чиқарган сабабларни бартараф этиш зарур. Бунда биринчи навбатда регион аҳолисининг экологик яшаш шароитини яхшилашга ва барқарор ривожланиш қоидаларига амал қилишга қаратилган тадбирларни ажратиб кўрсатиш лозим. Бундай тадбирлар қаторига қуйидагилар кирди:

1) қишлоқ аҳолисининг ижтимоий турмуш шароитларини яхшилаш: тоза ичимлик сув ва табиий газ билан таъминлашни яхшилаш; канализация ва тозалаш қурилмалари тизимини барпо

этиш; ижтимоий инфратузилмаларни ривожлантириш; аҳоли яшаш манзилларининг санитария ҳолатини яхшилаш;

2) табиатдан барқарор фойдаланишни экологик жиҳатдан таъминлаш: табиатни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан фойдаланиш самарадорлигини ошириш; биологик хилма-хилликни сақлаш; қуриган денгиз тубида кенг миқёсда ўрмон мелиорация ва фитомелиорация тадбирларини амалга ошириш;

3) қишлоқ ва ўрмон хўжалигини экологик ва илмий асосланган тизимга ўтказиш;

4) саноат қорхоналарини экологиялаштириш;

5) ишлаб чиқариш кучларини узоқ муддатли ривожлантириш ва жойлаштириш стратегиясини ишлаб чиқиш ва амалга оширишда экологик ва ижтимоий устуворликка асосланиш: а) меҳнатни кўп, сувни кам талаб қиладиган, айни пайтда иқтисодий ва ижтимоий самарадор ишлаб чиқаришни ривожлантиришни мўлжаллаш; б) суғориш тизимларни реконструкциялаш; в) суғориш нормаларини илмий-асосланган ҳолда камайтириш ва замонавий суғориш технологиясини жорий этиш ва уларни такомиллаштириш; г) зовур сувларидан рационал фойдаланиш ва уларни утилизациялаш йўллари топиш ва бошқалар.

Орол денгизини сақлаб қолиш муаммолари ҳам гоёт мураккабдир. Ҳозирги вақтда денгиз сатҳининг пасайишини тўхтатиш имкониятлари кам. Шу билан бир қаторда денгизни сақлаш бўйича қатор ички имкониятлар ҳам мавжуд бўлиб, улар Орол ҳавзасида сувни тежашнинг комплекс тадбирларини амалга ошириш билан узвий боғлиқдир. Ҳисобларга кўра регионда сувни тежашнинг қатъий чораларни қўллаш, шу жумладан суғориш тизимларини реконструкциялаш, суғориш нормаларини камайтириш, кам унумдор ерларни суғормаслик, замонавий суғориш методлари ва сув хўжалигини бошқаришнинг прогрессив тизимларини қўллаш, шунингдек сувни кўп талаб қиладиган экинлар майдонини қисқартириш йилига 35-50 куб км сувни тежашга имкон беради. Бу миқдордаги сув эса Орол денгизини маҳсулдор экотизим сифатида сақлаб қолишга бемалол етади.

Бу тадбирлар комплекси экологик экспертизанинг истиқболли йўналишларини белгилашга имкон беради ва Орол регионидagi экологик вазиятни яхшилаш ва Орол денгизини сақлаб қолишнинг асосий йўналишлари ҳисобланади.

3.5. Тоғ ва текислик геотизимларидан фойдаланишнинг экологик экспертизаси хуссиятлари

Бозор иқтисодиёти шароитида мустақил Ўзбекистоннинг ижтимоий-иқтисодий тараққиётида мамлакат турли қисмларининг

худудий-русурс имкониятларининг ўзига хослигини ҳар томонлама ҳисобга олиш, улардан оқилона фойдаланишни экологик экспертиза назоратига олиш муҳим илмий ва амалий аҳамиятга эга. Табиий ресурслар табиий-экологик ва ижтимоий-иқтисодий тизимларининг бир бутунлигини таъминлайди, аини пайтда турли худудларда ўзига хос регионал-зонал структура ва потенциалга эга.

Ўзбекистоннинг табиий ресурслари тузилмаси мамлакат табиатининг регионал худудий зонал тузилмаси хусусиятларини ўзида яққол акс эттиради. Мамлакатнинг учта йирик геотизимлари (макро регионлари) — чўл (саҳро) текислик, суғориладиган (антропоген) текислик, тоғолди-тоғ зоналари ўзига хос табиий ресурслар ва экологик ресурс потенциалига эга бўлиб, улар бир-бирларидан экологик шароити, ресурслар мажмуаси-майдони, географик ўрни, табиий ландшафт типлари ва уларнинг ресурс потенциали, экологик мувозанати, ўзлаштириш даражаси, аҳолиси, хўжалиги қувватлари ва бошқа қатор сифатлари билан тубдан фарқ қилади. Бу йирик геотизимлар хўжалик объектларини рўёбга чиқаришга сезиларли таъсир кўрсатади. Шу сабабдан улардан фойдаланишнинг экологик экспертизаси ҳам объектив равишда «чўл (саҳро)», «антропоген текислик», «тоғ» шаклларидаги йўналишга эга бўлади. Бу эса ўз навбатида экспертизадан ўтказилаётган лойиҳаларга шунга мос йўналишда аниқлик киритишни тақозо этади.

Ўзбекистон худудининг 70%ини чўл (саҳро) геотизимлари эгаллайди. Улар табиий шароитнинг ғоят қурғоқчилиги ва экстремаллиги, яшаш муҳитининг ноқулайлиги билан ажралиб туради. Асосий ресурслари-яйловлар, турли фойдали қазилмалар бўлиб, улар экстенсив яйлов чорвачилиги (қоракўлчилик) ва хомашё, ёқилги (нефть, газ) қазиб олиш тармоқларининг ривожланишига табиий асос бўлиб хизмат қилади. Бу геотизимлар кам ўзлаштирилган ва бу ерда аҳоли ниҳоятда сийрак яшайди.

Антропоген текислик геотизимлар асосан юқори даражада ўзлаштирилган водий ва воҳаларни эгаллайди. Унинг ҳиссасига мамлакатнинг атиги 10% худуди, лекин 90% аҳолиси, иқтисодиёти ва инфраструктура қувватлари тўғри келади. Бу зона Ўзбекистоннинг асосий тарихий-географик ва ижтимоий-иқтисодий негизи (ядриси) ҳисобланади. Унинг асосий ресурси сермахсул суғориладиган ерлар бўлиб, бошқа муҳим ресурс-сув тоғлар маҳсулидир. Бу ерда аҳоли зичлиги юқори, демографик ва экологик вазият ғоят мураккабдир.

Сув ресурслари оқимларининг тоғларда тўлиқ шаклланиши ва унинг деярли ҳаммасидан антропоген текисликларда фойдаланиш, тоғларнинг экологик-иқтисодий аҳамиятини оширади ва уларни мамлакат барқарор ривожланишнинг ҳал қилувчи регионига ай-

лантиради. Чунки тоғ дарёларнинг сувисиз водийларда ҳаёт бўлмайди.

Мамлакатнинг 21,3% худуди, тахминан 2/3табiiий ресурс потенциали, 10%дан кўпроқ аҳолиси, 13% саноат, 8-9 кишлоқ хўжалиги ялпи маҳсулоти, тоғ зонаси ҳиссасига тўғри келади. Тоғлар мамлакатнинг 10 та вилояти (Қорақалпоғистон Республикаси, Хоразм ва Бухоро вилоятларидан ташқари) ва 70дан ортиқ туманлари таркибида бор.

Тоғ зонасининг табiiий ресурс қувватлари ғоят хилма-хил, захиралари миқдори кўп бўлиб, улардан рационал фойдаланиш, уларни асраш ва муҳофаза этиш Ўзбекистон халқ хўжалиги мажмуасини принципиал янги йўналишга бойитишга имкон беради. Бу ерда республика фойдали қазилмаларининг асосий қисми (нефть ва газдан ташқари), сув ва гидро-энергетика, ўрмон, рекреация (дам олиш) ресурсларининг деярли ҳаммаси, биологик ресурслар, нафосатли ландшафтлар, алоҳида муҳофаза қилиниши керак бўлган табiiий ҳудудларининг катта қисми жойлашган. Бундан ташқари, тоғлар Ўзбекистоннинг энг катта ва энг муҳим табiiий-экологик тизими, табиат муҳофазаси объекти бўлиб, унинг турли-туман ва кўп миқдордаги тикланадиган тоғ ресурслари ва неъматларини бетўхтов табiiий равишда такрор ишлаб чиқариш (тоза ҳаво, сув, тупроқ унумдорлиги, биологик, рекреация, ландшафт хусусиятлари ва бошқалар) хоссаларининг иқтисодий баҳоси бевосита хўжалик юритишдан олинадиган маҳсулот ва хизмат турларининг умумий қийматидан кўп марга ортиқроқдир.

Шу билан бир қаторда кўринишда мустаҳкам ва смирилмас, салобатли ва хайбатли бўлган тоғлар жуда ўзгарувчан, нафис, мўрт ва антропоген таъсирга чидамсиздир. Шу сабабдан тоғларда табiiий офатлар (эрозия, кўчки, ўпирилиш, сел ва бошқалар) тез-тез содир бўлмоқда, бузилган, емирилган, ифлосланган ландшафтлар майдони кўпаймоқда, оқибатда табiiий ва генетик хилма-хиллик камаймоқда, одамнинг яшаш муҳити эса тобора қисқариб бормоқда. Тоғ муҳитини, унинг ресурсларни табiiий такрор ишлаб чиқариш хоссаларини сақлаб қолиш ва муҳофаза қилиш, тоғ зонасини ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш манфаатлари ва уни бозор талабига мослаштириш зарурути шопилинч чора тадбирлар комплексини амалга оширишни тақозо этади.

Тоғ ресурсларини ўзлаштириш экологик мўрт ва тез ўзгарувчан геотизимлар учун хавф-хатар манбаидир. Шу сабабдан Ўзбекистоннинг барқарор ривожланишининг ҳал қилувчи макро-региони ҳисобланган тоғларни республиканинг халқаро тан олинган миллий парк («ҳаёт учун парклар») концепциясига асосланган турли шаклдаги алоҳида муҳофаза қилинадиган ҳудудларнинг боғланмаси (комплекси) статуси берилган зонасига айлантириши

лозим. Тоғларни мамлакатнинг алоҳида муҳофаза қилинадиган ҳудудига айлантириш унинг «тоғлилиги» хусусиятларини, ресурсларни ўзлаштириш ва ҳўжалик юритишнинг йўл қўйиладиган турлари ва устувор йўналишларини ҳисобга олган ҳолда амалга оширилади. Бунда тоғ ҳудудлари жуда қатъий ва аниқ функционал зоналарга ажратилади. Тоғлардан функционал фойдаланиш ва уни муҳофаза қилишни қўйдаги зоналари ажратилиши керак: 1) алоҳида муҳофаза қилинадиган зона (қўриқхона, заказник, миллий табиий парклар, ноёб табиат объектлари ва бошқалар); 2) ишлаб чиқариш зонаси (тоғ-кон, қишлоқ ҳўжалиги, ўрмон ҳўжалиги, инфраструктура, рекултивация ва бошқалар); 3) рекреация; 4) аҳоли яшаш манзиллари (шаҳар ва қишлоқлар); 5) сув муҳофазаси зонаси ва бошқалар. Ҳар бир зонада табиатдан фойдаланиш ва ҳўжалик юритишнинг турли йўналишлари, назорат ва рағбатлантириш, чеклаш чора-тадбирлари амалга оширилади. Тоғларни Ўзбекистоннинг алоҳида муҳофаза қилинадиган ҳудудларига айлантириш мамлакат учун, тоғли аҳоли, тоғ муҳити учун максимал фойда берадиган йўналишда тоғлардан фойдаланишга ва уларни экологик экспертиза назоратига олишга имкон беради.

Чўл (саҳро), антропоген текислик, тоғ геотизимлардан фойдаланишни экологик экспертиза назоратига олиш мамлакатнинг хилма-хил табиий ресурс потенциалидан «ихтисослашган» йўналишида фойдаланишга ва уларни муҳофаза қилишнинг самарали йўналиши қаторига киради.

3.6. Ўзбекистонда халқаро экологик экспертиза тажрибалари ютуқларидан фойдаланиш

Ўзбекистонда экологик экспертиза амалиёти эндиликда шаклланаётган ва ривожланиб бораётган ҳозирги шароитида чет эл тажрибаларини ўрганиш ва улардан мавжуд муаммолар ечимини топишда фойдаланиш муҳим илмий ва амалий аҳамияга эга. Мажбурий экологик экспертиза процедурасини ўтказиш амалда дунёнинг деярли барча ривожланган мамлакатларида қабул қилинган. Улар ташкилий-ҳуқуқий, маъмурий принциплари, баҳолаш методологияси бўйича турли мамлакатларда бир-биридан фарқ қилади. Шу билан бир қаторда улар учун умумий бўлган хусусият ҳам бор бўлиб, улар қаторида экологик экспертизанинг, экологик хавфсизлик ва экологик фаровонликка эришиш мақсадларини амалга оширишга йўналтирилиши ҳисобланади.

Дунёда экологик экспертиза тартиби (институти) XX асрнинг 70-80 йилларида фаол шакллана бошлаган. Янги лойиҳаларни экологик экспертизадан ўтказишнинг зарурлиги қонунчилик даражасида дунёда биринчи бўлиб АҚШ да амалга оширил-

ди. 1969 йилда АҚШ да экологик экспертиза тўғрисидаги қонун қабул қилинди. Ушбу қонун экологик экспертизада муқобиллик (альтернатива) талабини мажбурий қилиб қўйди. Бунда лойиҳани рўёбга чиқаришнинг эҳтимол тутилаётган экологик оқибатларини таҳлил қилиш билан бир қаторда унга қандай муқобиллик борлигини кўрсатиш ҳам талаб қилинди.

АҚШ экологик экспертизаси мавжуд ишлаб чиқилган ва ривожланган қонунлар ва норматив актлар тизимидан иборат бўлган федерал ва маҳаллий даражадаги пухта ҳуқуқий асосга эга. Масалан, «Атроф-муҳитга таъсир тўғрисида баёнот»ни (бошқача айтганда экологик экспертизани) тайёрлаш процедураси лойиҳани амалга оширишнинг экологик, ижтимоий, эстетик, маданий-тарихий оқибатларини қамраб олади. Лойиҳанинг бир нечта рақотлашувчи вариантлари тақдим этилиб, улар таҳлил қилинади ва таққосланади, шунга асосланиб экологик хулоса чиқарилади.

АҚШда лойиҳаларни экологик экспертизаси атроф-муҳитга салбий таъсирни бартараф қилиш мақсадида ўтказилади ва ҳокимият органларининг старли даражада кўп капитал қўйилмаларни жалб қиладиган хўжалик қарорларига тааллуқли бўлади. Атроф-муҳитга таъсирни баҳолаш қуйидагиларни ўз ичига олади:

- лойиҳалаштирилаётган объектнинг батафсил таърифи;
- унинг кўриб чиқилаётган региондаги ердан фойдаланиш ва ифлосланишни назорат қилиш режаларига мос келиши;
- атроф-муҳитга таъсир таҳлили;
- олдини олиш мумкин бўлмаган салбий таъсирнинг баёни (таърифи);
- қайтариб бўлмайдиган оқибатларнинг таҳлили; улар билан боғлиқ бўлган узоқ ва қисқа муддатли оқибатларни тадқиқ этиш;
- лойиҳани рўёбга чиқаришнинг муқобил (альтернатив) вариантлари;
- кўриб чиқилаётган лойиҳага бошқаларига нисбатан афзаллик берадиган қўшимча давлат мулоҳазаларининг баёни.

АҚШ да экологик экспертизани кўпинча федерал идоралар амалга оширади ва уни ўтказишнинг якуний вазифаси «Атроф-муҳитга таъсир тўғрисида баёнот»ни тузиш бўлиб, шу асосда лойиҳани рўёбга чиқаришнинг экологик хавфсизлиги ва мақсадга мувофиқлиги тўғрисида хулоса чиқарилади.

АҚШ федерал органлари томонидан ўтказиладиган экологик экспертиза кўп ҳолларда федерал аҳамиятга эга бўлган sanoat объектларини қуришга, федерал бюджетдан молиялаштирилган (сармояланадиган) тўғонлар, йўллар ва бошқа инфраструктура объектларни қуришга тааллуқли бўлади. Ҳозирги вақтда экологик экспертизани қўллаш соҳасига хусусий лойиҳалар ҳам киритилаётир. Хусусий лойиҳалар, қоида тарихида, маҳсус давлат қарори ёки лицензияси

олингандан кейин амалга оширила бошланади. Бу эса лойиҳанинг экологик экспертизасини ва унинг экологик-иқтисодий асосланишини талаб қилади.

Европа Ҳамкорлиги (ЕХ) мамлакатларида ҳам етарли даражада экологик экспертиза ўтказиш тажрибаси тупланган ва шу асосда экологик устуворликни амалга оширишнинг самарали йўлларини топишга ҳаракат кучайиб бораётир. Бу мамлакатлар экологик йўналтирилган иқтисодиёт янада рақобатбардош бўлишини аллақачон тушуниб олганлар. Улар экологик тоза маҳсулотларни ишлаб чиқариш ва сотиб олишга, чиқитсиз технология, энергияни кам сарфловчи жиҳозлар ва машиналарга эга бўлишга астойдил киришиб, шу соҳада катта муваффақиятларга эришдилар.

Европа мамлакатлари иқтисодиётни экологик қайта қуришнинг узоқ ва қийин кечилишини, дастлаб харажат, зарар ва йўқотишлар билан боғлиқлигини, сўнгра унинг яқуний натижалари катта иқтисодий самара беришини тўғри ҳисобга олиб, бу соҳада сезиларли ютуқларни қўлга киритдилар. Бунинг сабаби шуки, экологик стандартларга амал қилиб ишлаб чиқарилган маҳсулотга талаб тез ошиб бораётир ва шунга боғлиқ ҳолда даромадлар ҳам тез кўпаймоқда. Шу сабадан атроф-муҳитни муҳофаза қилиш аллақачон иқтисодиётнинг мустақил тармоғига айланган. Корхоналар, корпорациялар, маҳаллий ҳокимият органлари, хусусий ер эгаларига хизмат кўрсатадиган жуда кўп сонли кичик маслаҳат ва юридик фирмалар мавжуд. Табиий муҳитни муҳофаза қилиш фаолияти соҳасида ва табиатни муҳофазалаш қонунчилиги бўйича ихтисослашган ушбу корхоналар, хусусий институтлар ва университетларнинг олимлари шунингдек юридик компаниялар истеъмолчиларини экспертлар билан таъминлайдилар, уларнинг ўзлари эса ушбу экспертизаларни бажарувчи пудратчи ёки оппонент (тақризчи) ва маслаҳатчи сифатида қатнашадилар. Экологик экспертизанинг ушбу хусусияти ва механизми тажрибаларидан Ўзбекистонда ҳам экологик экспертиза фаолиятида фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

Европа Ҳамкорлиги унинг барча аъзолари ҳаётга жорий этиш мажбурий бўлган экологик экспертиза бўйича махсус директива (кўрсатма) қабул қилган. Бу директивага кўра экологик экспертиза эҳтимол тугилаётган ўзгаришларни башорат (прогноз) қилиши керак, яъни у башорат (прогноз) характерига эга бўлиши лозим. Бунда табиатнинг қандайдир қисми ёки компонентида эмас, балки бутун табиат комплексида содир бўладиган ўзгаришлар ҳисобга олиниши зарур. Шунингдек экологик экспертизада жамоатчиликнинг ҳам албатта иштирок этиши талаб қилинади.

Европа Ҳамкорлиги ташкилоти қабул қилган тартибга мувофиқ экспертизада атроф-муҳит сифати стандартлари талабини бажариш учун қандай чора ва тадбирлар кўриш кераклиги аниқ

кўрсатилиши шарт. Европа мамлакатларининг кўпчилигида экологик экспертизанинг хусусияти шундаки, экспертизанинг аниқлиги унинг матнида (текстида) баён қилинган эксперт хулосаларига қараб аниқланмайди, балки ишни муҳокама қилиш, кўриш (эшитиш) натижаларига асосланиб қабул қилинган аниқ ифодаланган қарорга асосланади. Шу асосда экологик экспертизада ҳужалик ривожланишининг барча субъектлари манфаатлари ҳисобга олинади ва бу жараёнга жамиятнинг турли институтлари жалб этилади. Бунда ушбу мамлакатнинг демократик анъаналари, ижтимоий институтлар, шаҳарини ҳурматлаш ва уларни реал таъминлаш муҳим роль ўйнайди. Яна экспертизага хос бўлган қуйидаги ибратли хусусиятга ҳам эътибор бериш керак: экспертиза мутахассис бўлмаганларга ҳам аниқ-равшан ва тушунарли ифодаланган тавсия қисмига эга бўлиши керак. Булар Ўзбекистондаги экологик муносабатларни ташкил этиш учун ҳам ибратлидир.

Россия Федерацияси экология экспертизаси қонунчилигида жамият ва табиат ўртасидаги ўзаро алоқалар учта катта гуруҳ муносабатларга бўлинади: табиатдан фойдаланиш, атроф-муҳит муҳофазаси, экологик хавфсизликни таъминлаш. Россия экологик экспертиза қонунчилиги ва амалиёти дунё стандартларига мос келади.

Халқаро экологик экспертиза тажрибалари таҳлили шуни кўрсатадики, экспертиза хулосаларини ҳаётга тадбиқ этишнинг аниқ ва ишлайдиган механизми ишлаб чиқилмаса, буткул экспертиза жараёни ўз аҳамиятини йўқотади. Экспертзанинг хулосалари ҳаётга тадбиқ этилгандагина уни тўла қимматга эга бўлган фойдали жараён ва тадбир деб ҳисоблаш мумкин. Шу сабабдан АҚШ, Европа мамлакатлари, Россия ва бошқа мамлакатларнинг ибратли тажрибаларидан тўғри фойдаланиш Ўзбекистонда экологик экспертиза самарасини оширишга хизмат қилади. Мамлакат ривожланишининг устувор йўналишларидан ҳисобланган чет эл инвестицияларини жалб этишда экологик экспертизанинг экологик ифлос технология кириб келишининг олдини олишдаги роли ошаётир. Ривожланган мамлакатларда қаттиқ экологик чеклашлар борлиги сабабли ифлос технологияни ривожланаётган мамлакатларга олиб бориш тенденцияси кузатилаётир. Қолоқ технология мамлакатга кириб келишининг олдини олишда лойиҳаларни экологик экспертизадан ўтказишнинг аҳамияти янада ошади.

Қисқача хулосалар

Мустақиллик йилларида Ўзбекистонда экологик тадбирлар тизимини амалга оширишга катта аҳамият берилиб, бу тизим мамлакат халқ хўжалигини ислоҳ қилишнинг таркибий қисмига айланди.

Ўзбекистонда атроф-муҳитни муҳофаза қилишни амалга оширишнинг кўп босқичли тузилмалари барпо этилган, унинг ҳуқуқий асоси яратилган, бу соҳада давлат дастури ишлаб чиқилиб амалга оширилмоқда, миллий ҳаракат режаси ишлаб чиқилган ва бошқалар.

Ўзбекистонда кўплаб экологик муаммолар ҳам мавжуд бўлиб, улар кўп даражада ўтмиш тоталитар тузумдан мерос бўлиб қолган асоратлар билан боғлиқдир.

Республикада атроф-муҳитнинг экологик талаблари тўла жавоб берадиган ҳудудлари мамлакат умумий майдонининг 27%ни ташкил этади. Табиат компонентларининг барчасида экологик ҳолат сезиларли ўзгаришга учраган. Кўплаб чиқиндилар тўпланиб қолган. Булар экологик экспертиза муносабатларида эксперт назоратини кучайтиришни тақозо этади.

Атмосфера ҳавоси, сув, ер, биологик ресурслар, ер ости бойликлари, чиқиндилар бўйича тўпланиб қолган экологик муаммолар уларнинг ечимини топишда экологик экспертизанинг аҳамиятини оширади ва бу йўналишда прогрессив тадбирларни амалга оширишни талаб қилади.

Ўзбекистон вилоятлари ва туманлардаги экологик вазият ҳудудий жиҳатдан катта фарқ қилади. Булар экологик вазиятни баҳолаш ҳамда экологик районлаштириш мезонларини ишлаб чиқиб, илмий асосланган экологик районлаштиришни амалга оширишни тақозо этади.

Экологик районлаштириш мақсадларида экологик ҳолатни баҳолаш шкаласи ишлаб чиқилган. 18 та экологик индикатор орқали республика туманлари ва вилоятларидаги экологик вазият баҳоланган. Уларга асосланиб қуйидаги туманлар гуруҳи ажратилган: 1) қоникарли (йўл қуйиладиган) экологик ҳолатдаги туманлар; 2) кескин экологик ҳолатдаги туманлар; 3) фавқулоддаги экологик ҳолатдаги туманлар. Ушбу мезонларга асосланиб ўртача баллар ҳисобланади ва экологик вазият баҳоланади. Ўртача балл баҳоларига кўра районлар хавфли ва ўта хавфли экологик вазият районлари категорияларига бўлинган.

Экологик вазиятнинг вилоятлардаги ва иқтисодий районлардаги фарқлари бўйича ҳисобланган балл кўрсаткичларига кўра уларнинг қуйидаги типлари аниқланган. 1) фавқулодда

кескин; 2) жуда кескин; 3) ўртача кескин; 4) унча кескин бўлмаган; 5) кескин бўлмаган. Уларни экологик экспертизада ҳисобга олиш йўналишлари кўрсатилган.

Орол денгизининг қуриши салбий антропоген таъсирнинг экологик ҳолатга ва ижтимоий-иқтисодий инқирозга олиб келишининг ёрқин мисоли ҳисобланади. Орол ҳалокати миқёслари, сабаб ва оқибатлари таҳлили инқироздан чиқиш йўлларини ишлаб чиқишга имкон беради.

Ўзбекистонда тоғ ва текислик геотизимларидаги фойдаланишни ҳар томонлама ҳисобга олиш экологик экспертиза учун гоят муҳимдир. Чул, антропоген текислик, тоғ геотизимлари ўзига хос хусусиятларга эга. Тоғлар мамлакат барқарор ривожланишининг асосий макрорегиони ҳисобланади.

Ўзбекистонда халқаро экологик экспертиза тажрибаларидан, айниқса Европа мамлакатлари АҚШда амалга оширилаётган тадбирлардан фойдаланиш экологик экспертиза амалиёти учун муҳим аҳамиятга эга.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Ўзбекистондаги ҳозирги экологик вазиятни экологик экспертиза нуқтаи назаридан қандай баҳолаш мумкин? Экологик вазиятни яхшилаш мақсадларида қандай тадбирлар амалга оширилади?

2. Табиат компонентларининг экологик ҳолатини таърифланг. Атмосфера ҳавоси, сув, ер, биологик ресурслар, ер ости бойликлари, чиқиндилар (ресурс-чиқинди-ресурс цикли) экологик ҳолати хусусиятларини билиб олинг.

3. Ўзбекистон вилоятлари ва туманларида экологик вазиятнинг аҳоли ва ҳудудий фарқларининг сабаблари, оқибатлари, уларни яхшилаш йўналишларини тушунтиринг.

4. Экологик вазият ҳолатига кўра туманлар қандай гуруҳларга бўлинади? Қониқарли, кескин, фавқулудда, ҳалокатли экологик вазиятдаги туманларнинг фарқини тушунтиринг.

5. Орол денгизининг қуриши сабаблари, оқибатлари ва ундан келиб чиқадиган экологик экспертиза сабоқларини таърифланг.

6. Орол инқирозидан чиқишнинг қандай йўллари белгилаш мумкин?

7. Тоғ ва текислик геотизимларидан фойдаланишнинг қандай экологик экспертизаси қандай хусусиятларга эга?

8. Ўзбекистонда халқаро экологик экспертиза тажрибалари ютуқларидан фойдаланиш йўналишларини аниқланг.

9. АҚШ, Европа мамлакатлари, Россияда экологик экспертиза ўтказиш хусусиятлари, уларга қўйиладиган талабларни таърифлаб беринг.

Асосий адабиётлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавф-сизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. – Т.: Ўзбекистон, 1997.
2. Атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш. Қонунлар ва норматив ҳужжатлар. –Т., 2002.
3. «Экологик экспертиза тўғрисида». Ўзбекистон Республикаси Қонуни. 2000й.
4. Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш миллий ҳаракат режаси. –Т., 1998.
5. Биологик хилма-хилликни сақлаш. Миллий стратегия ва ҳаракат режаси. –Т., 1998.
6. Национальный доклад. О состоянии окружающей природной среды и использовании природных ресурсов в Республике Узбекистан. –Т., 1998.
7. Национальный доклад. О состоянии окружающей природной среды и использовании природных ресурсов в Республике Узбекистан. –Т., 2002.
8. Узбекистан: на пути к устойчивому развитию. Повестке дня на 21 век. –Т., 2002.
9. Природоохранные нормы и правила проектирования: Справочник. –М., 1990.
10. Рафиқов А.А. Геоэкологик муаммолар. –Т., 1997.
11. Реймерс Н.Ф. Экология: теория, законы, правила, принципы и гипотеза. –М., 1994.
12. Справочник эколога–эксперта. –Т., 1997.
13. Тихов В.В., Лисочкин Т.В., Некраев Т.П. Экономические основы экологии. Учебник. – СПб., 1995.
14. Ўзбекистон Республикасининг ер ресурслари атласи. –Т., 2001.
15. Ўзбекистон Республикаси. Энциклопедия. –Т., 1997.

IV боб

ЭКОЛОГИК ЭКСПЕРТИЗАНИНГ АСОСИЙ ПРИНЦИПЛАРИ

4.1. Экологик экспертизанинг принциплари тўғрисида тушунча

Принцип сўзи лотинча «principium» сўзидан олинган бўлиб «бош-лаш», «асос» маъносини билдиради. Экологик экспертиза принциплари унинг асосий илмий қоидалари бўлиб, улар экологик экспертиза фаолияти учун раҳбарий илмий ва амалий кўрсатма ва қўлланма аҳамиятига эгадир. Принципларни экологик экспертиза методлари сифатида ҳам тушуниш мумкин. Экологик экспертиза принциплари экологик экспертиза фаолияти тажрибаларини ўрганиш ва умумлаштириш, улардан фойдаланиш асосида шаклланади ва ривожланиб боради. Принциплар табиат ва жамиятнинг ўзаро таъсирини оптималлаштириш эҳтиёжларига максимал даражада мос келиши керак.

Шу сабабдан экологик экспертиза принципларига қуйидаги хусусиятлар хосдир: 1) объектив ўзаро боғланган. Экологик экспертиза принциплари табиатга, тарих ва жамиятга, мамлакатга мос келгандагина уларни ҳисоблаш мумкин; 2) тарихан шартланганлик. Давлат сиёсати ва давлат тузуми ўзгариши билан экологик экспертиза принциплари ҳам ўзгаради. Ўзбекистон мустақилликка эришиши муносабати билан шундай ўзгаришлар содир бўлди; 3) тизимлилик. Экологик экспертизанинг барча принципларини ўзаро боғлиқ классификациялаш мумкин (умумий, илмий, хусусий (компонентлар бўйича), юридик ва бошқалар).

Ҳозирги замон экологик экспертизаси принципларининг қуйидаги учта йўналишини ажратиш мумкин:

- 1) умумий принциплар;
- 2) конкрет илмий принциплар;
- 3) юридик (ҳуқуқий) принциплар.

Экологик экспертизанинг умумий принциплари экология (шу жумладан экология иқтисодиёти) ва табиатдан фойдаланиш иқтисодиёти фанларининг аниқланган ва экологик экспертиза учун муҳим аҳамиятга эга бўлган принципларига асосланиб ифодаланган принципларидан иборатдир. Экологик экспертиза фанининг экспертиза фаолияти ва тажрибаларини махсус йўналишда тадқиқ этиш асосида аниқлаган принциплари конкрет илмий принциплар қаторига киради. Экологик қонунчилик ҳужжатларида мустаҳкамланган ва экологик экспертиза амалиётида бажарилиши мажбурий бўлган юридик кучга эга бўлган принциплар юридик (ҳуқуқий) принциплар ҳисобланади. Уларни экологик экспертиза амалиёти принциплари деб аташ мумкин.

Ушбу принциплар ўзаро узвий боғлиқ бўлиб, улар бир-бирларини тўлдиради ва амалиётда жамият ва табиат ўртасидаги алоқаларга боғлиқ қонунларни ҳаётга татбиқ этишга хизмат қилади.

4.2. Экологик экспертгизанинг умумий принциплари

Табиат билан жамият ўртасидаги ўзаро таъсир ва алоқалар ҳам табиат, ҳам жамият қонунларига бўйсунмади. Бундай ўзаро алоқаларнинг биринчи ва энг зарурий шарты табиат ва жамиятнинг бирлиги бўлиб, у табиат қонунлари билан белгиланади. Табиат жамият ривожланишининг табиий асосини ташкил этади. Инсон ҳаёти ва фаолиятини табиатсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Шу сабабдан одам бир вақтнинг ўзида ҳам табиатнинг, ҳам жамиятнинг ажралмас қисми бўлган биоижтимоий мавжудотдир.

Табиат ва жамият ўртасидаги алоқалар мувозанатини бузмаслик учун, жамият ва одамлар улар ўртасидаги боғлиқлик ва бирликни ҳар томонлама ҳисобга олиш ва ушбу алоқаларда ва табиатдан фойдаланишда табиат ривожланишининг объектив қонунларига асосланиши керак. Бошқача айтганда, табиат билан жамият ўртасидаги ўзаро таъсир ва алоқаларда табиатнинг биринчилиги принципи асосий ўринни эгаллайди. Шу сабабдан табиат қонунларига амал қилмаслик жамият ривожланишининг табиий асосларининг емирилишига, демак, жамиятнинг ҳам емирилишига олиб келади.

Табиатнинг ўз-ўзини такрор ишлаб чиқариш ва янгилаш функциясини асосан биосфера компонентлари орасида асосий роль ўйнайдиган тирик организмлар (моддалар) бажаради. Шу сабабдан табиат билан жамият ўртасида тўхтовсиз модда алмашиш жараёнларини таъминлаш биогеноценозларга боғлиқдир. Барча табиий тизимларда ва улар орқали бутун биосферада зарур миқдор ва нисбатларда биологик ресурсларни доимий такрор ишлаб чиқаришга эришиш табиат билан жамият ўртасида модда алмашиш жараёнларининг зарур шартидир. Бу талабни ҳозирги индустриал ривожланиш шароитида ижтимоий ишлаб чиқаришни кенг миқёсда экологиялаштириш, табиат муҳофазаси технологияси ва техникасини кенг жорий этиш орқали бажариш мумкин.

Экологик экспертиза фаолияти учун бевосита ва билвосита аҳамиятга эга бўлган умумий принципларга қуйидагилар киради:

1. Табиатнинг бирламчилиги принципи. Табиат ва жамият ўртасидаги алоқалар, жамиятнинг табиатга таъсири табиат қонунларига мос келиши ва унга асосланиб амалга оширилиши керак.

2. Табиийлик принципи. Табиат биздан яхши билади ёндашувига, табиийликнинг устуворлигига асосланади.

3. Сохта муваффақият принципи. Табиатдан фойдаланишда дастлабки муваффақиятлар (ёки муваффақиятсизлик) қисқа муддатли бўлиши мумкин. Табиатни қайта ўзгартириш ёки уни бошқариш тадбирларининг муваффақиятини бир ёки бир неча ўн йиллик даврда (10-30 йилда) табиат цикллари бўйича табиатнинг занжирли реакциясининг кечиши жараёнлари ва натижалари

аниқлангандан кейингина билиш ва аниқлаш, баҳолаш мумкин. Фақат вақт бўйича чуқур экологик башорат хўжалик тадбирларининг ҳақиқий муваффақиятини таъминлаши мумкин.

4. Табиатни қайта ўзгартириш (уни бошқариш) принципи. Бу тадбирларни амалга оширишда амал қилинадиган асосий қоидалар мажмуасидан иборат. Унда экологиянинг барча қонун, қоида ва принципларга жамият ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг глобал ва маҳаллий қонуниятлари ҳисобга олинади ва табиатни қайта ўзгартиришга тизимли бошқариш талаблари қўйилади.

5. Ишлаб чиқаришни экологиялаш принципи. У табиий ресурсларини такрорий ишлаб чиқаришни ташкил этишни такомиллаштириш орқали экологиялаштиришни билдиради. Унинг асосий йўналишлари: экологик тизимларни сақлаш ва тиклаш; табиий хомашёни қазиб олишнинг прогрессив технологиясини жорий этиш; моддий ресурслардан оқилона фойдаланиш; кам чиқитли ва чиқитсиз технологиясини барпо этиш ва жорий қилиш; алоҳида муҳофаза қилинадиган табиий ҳудудлар майдонини кенгайтириш; ишлаб чиқаришни экологик мақбул жойлаштириш ва ҳудудий ташкил этиш; атроф табиий муҳитни ифлосланишини камайтириш ва йўқотиш.

6. Табиий ресурсларнинг ижтимоий фойдалилигини ошириш принципи. Мамлакатнинг табиий ресурсларга эҳтиёжларини таъминлашда табиий ресурсларни такрорий ишлаб чиқаришнинг самарадорлигини оширишга асосланишни билдиради. Бунда қуйидаги экологик мақбул йўналишлар асосий ўринни эгаллайди: тоғ-кон тармоқларининг ўсиш суръатлари моддий ишлаб чиқаришнинг ўсиш суръатларидан паст бўлиши; ишлаб берувчи саноат тармоқлари хомашёдан рационал фойдаланишга асосланганлиги сабабли тоғ-кон саноатидан тезроқ суръатларда ривожланиши; чиқитсиз, кам чиқитли ишлаб чиқаришнинг, шунингдек табиат муҳофазаси жиҳозларини ишлаб чиқаришнинг ривожланиш суръатлари атроф-муҳитни ифлосланттирувчи тармоқлар ривожланиши суръатларидан юқори бўлиши; табиатни тикловчи тармоқларнинг ривожланиш суръатлари тоғ-кон саноати ривожланиши суръатларидан паст бўлмаслиги; табиат муҳофазасига капитал қўйилмаларнинг ўсиш суръатлари моддий ишлаб чиқаришга ўсиш суръатларидан юқори бўлиши.

7. Табиий ресурсларни кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш принципи. У қуйидагиларни ўз ичига олади: табиатни бевосита тиклаш миқёсларини кўпайтириш (ўрмончилик, рекультивация ва бошқалар); табиий хомашёни комплекс қайта ишлашни ҳар томонлама ривожлантириш; табиатни муҳофаза қилиш ва бошқалар.

4.3. Экологик экспертизанинг илмий принциплари

Экологик экспертиза фаолияти ва амалиётининг турли соҳа ва йўналишларини илмий тадқиқ этишнинг асосий натижалари си-

фатида тавсия қилинган ва ҳар томонлама илмий асосланган экологик экспертиза принциплари конкрет илмий принциплари қаторига киради. Бундай принциплар қаторига қуйидагилар киради:

- ҳар қандай ривожлантириладиган хўжалик ва бошқа фаолиятнинг эҳтимол тутиладиган экологик хавфлилик презумцияси;

- экологик экспертиза хулосаларининг илмий асосланиши, объективлиги ва қонунийлиги;

- экологик экспертиза объектлари рўёбга чиқариш тўғрисидаги қарор қабул қилинишига қадар давлат экологик экспертизанинг мажбурийлиги;

- хўжалик ва бошқа фаолиятнинг атроф табиий муҳитга таъсири ва унинг оқибатларини баҳолашнинг комплекслиги;

- экологик экспертизани ўтказишда экологик хавфсизлик талабларини ҳисобга олишнинг мажбурийлиги;

- экологик экспертизанинг эҳтимол тутиладиган ўзгаришларни башорат қилишнинг зарурлиги;

- экологик экспертизага тақдим этиладиган ахборотнинг ишончлиги ва тўлқинлиги;

- экологик экспертиза экспертларининг экологик экспертиза соҳасида ўз ваколатларини амалга оширишдаги мустақиллиги;

- ошкоралик, жамоат ташкилотлари (уюшмалар) иштироки, жамоатчилик фикрини ҳисобга олиш;

- экологик экспертиза қатнашчилари ва манфаатдор шахсларнинг экологик экспертизани ташкил этиш, ўтказиш, сифати учун жавобгарлиги.

Ҳар қандай режалаштириладиган хўжалик ва бошқа фаолиятнинг эҳтимол тутиладиган экологик хавфлилик презумцияси принципи, ушбу ҳолатнинг акси тасдиқланмагунча, уни юридик тўғри деб топишни билдиради.

Экологик экспертиза хулосаларининг илмий асосланиши, объективлиги ва қонунийлиги принципи экологик экспертизанинг хулосалари асосланган ва илмий далиллар билан исботланган бўлишини, атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш принципларига асосланишини, энг аввало, инсоннинг ҳаёти ва саломатлиги, одамнинг соғлом ва яшаш учун қулай атроф-муҳитга эга бўлиш ҳуқуқларининг устуворлигини таъминлайдиган экологик ва иқтисодий манфаатдорлигининг илмий асосланган боғланмаларини таъминлаш принципларига асосланишини билдиради. Экологик экспертиза хулосалари қатъий қонунчилик талабларига таянади ва хулосаларининг объектив бўлишини таъминлайди.

Экологик объектларини рўёбга чиқариш тўғрисидаги қарор қабул қилинишига қадар давлат экологик экспертизанинг мажбурийлиги принципи икки хил аҳамиятга эга: биринчидан, атроф-муҳитга ёки инсон саломатлигига салбий таъсир кўрсатиши мумкин бўлган лойиҳалар, дастурлар, қурилмалар, қурилмаларини мажбу-

рий-экспертизадан ўтказиш. Бунда юқори ташкилотлар фақат давлат экологик экологик экспертизанинг ижобий хулосасидан кейин кейин уларни рўёбга чиқаришга рухсат бериши мумкин. Иккинчидан, экспертиза хулосасида кўрсатилган хулосаларни бажаришнинг мажбурийлигини билдиради.

Хўжалик ва бошқа фаолиятнинг атроф табиий муҳитга таъсири ва унинг оқибатларини баҳолашнинг комплекслиги принципи табиий ресурслардан рационал фойдаланиш, дастлабки табиий хомашёни чуқур қайта ишлашни, чиқитсиз ва кам чиқитли ишлаб чиқаришга асосланишни ва шу асосда табиат муҳофазасини таъминлашни билдиради.

Экологик экспертизани ўтказишда экологик хавфсизлик талабларини ҳисобга олишнинг мажбурийлиги принципи табиатдан фойдаланишнинг самарадорлигини таъминлашга, табиий ресурсларни такрор ишлаб чиқаришнинг энг яхши вариантларини танлашга, экологик хавфсизликни таъминлаган ҳолда хўжалик вазифаларини оптимал ечимини топишга йўналтирилган.

Экологик экспертизанинг аҳтимол тутилаётган ўзгаришларни баҳорат (прогноз) қилишнинг зарурлиги принципи объектларни рўёбга чиқаришнинг табиат комплекси ва унинг қисмларида яқин ва узоқ муддатлардаги экологик оқибатларини ҳар томонлама ҳисобга олишга қаратилган.

Экологик экспертизага тақдим этилаётган ахборотларнинг ишончилиги ва тўлақонлиги принципи экспертизанинг асосли, тўлақонли бўлишини таъминлаш, табиат қонунлари, табиат муҳофазаси қонунчилиги талабларини комплекс ҳисобга олишни ахборотлар тизими орқали таъминлашни билдиради.

Экологик экспертиза экспертларининг экологик экспертиза соҳасида ўз ваколатларини амалга оширишдаги мустақиллиги принципи экологик экспертиза комиссияларининг ўз фаолияти натижалари бўйича мустақил ва эркин хулоса чиқаришларига имкон беришларига қаратилган. Экспертлар фақат фактларга, уларни илмий асослаш принципларига ва амалдаги қонунларга амал қилиши керак. Экологик экспертиза айрим муассаса ёки одамлар гуруҳининг манфаатларини эмас, балки атроф муҳитни муҳофаза қилиш принципларини ҳимоя қилмоғи лозим.

Ошкоралик, жамоат ташкилотлари (уюшмалари) иштироки, жамоатчилик фикрини ҳисобга олиш принципига биноан атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш органлари кенг халқ оммасини хавфли объектнинг мавжудлиги, улар бўйича экологик экспертиза тайинланганлиги тўғрисида ошкоралик, очиқлик руҳида ҳаммага маълум қилишлари, билдиришлари, эшиттиришлари керак. Бу органлар шунингдек аҳолини экологик вазият тўғрисида ўз вақтида кенг ахборот орқали хабардор қилишлари шарт. Шунингдек экологик ахборотнинг ошкоралиги жамоатчиликни экологик экспертизани

Ўтказишга жалб этиш билан узвий боғлиқдир. Бундай иштирок этишнинг шакллари ҳар хил бўлиши мумкин: зарарли объектнинг экологик экспертизасини ўтказиш бўйича фуқоралар ва жамоат уюшмаларининг таклифларини кўриб чиқиш; жамоатчиликни (аҳолини) экологик экспертиза яқунлари билан таништириш; референдумлар ўтказиш.

Экологик экспертиза қатнашчилари ва манфаатдор шахсларнинг экологик экспертизани ташкил этиш, ўтказиш, сифати учун жавобгарлиги принципи уларнинг масъулият кўрсатишларини таъминлашга қаратилган.

Экологик экспертизанинг илмий тадқиқотларда асослаб берилган принциплари тавсиявий характерга эга бўлиб, уларнинг қўпчилиги муҳокама ва синовлардан кейин қонун ҳужжатларида ўз аксини топади.

4.4. Экологик экспертизанинг юридик (ҳуқуқий) принциплари

Бу йўналишдаги экологик экспертиза принциплари экологик экспертиза тўғрисидаги қонун ҳужжатларида мустаҳкамланган, шу сабабдан улар олий юридик кучга эга. Унинг талабларини бузганликда айбдор шахслар қонунда белгиланган тартибда жавобгар бўладилар. Экологик экспертизанинг Ўзбекистон Республикасининг “Экологик экспертиза тўғрисида” қонунда (2000 йил) белгиланган асосий принциплари (5-модда) қуйидагилардан иборат:

- қонунийлик;
- холислик;
- асослик;
- экологик хавфсизлик талабларини ҳисобга олишнинг мажбурийлиги;
- ҳар қандай режалаштирилаётган ҳўжалик ва бошқа хил фаолиятнинг эҳтимол тутилган презумцияси;
- ҳўжалик ва бошқа хил фаолиятнинг атроф табиий муҳит ва фуқоралар соғлиғига таъсирини баҳолашнинг комплекслиги;

Кўрсатилган асосий юридик принциплар экологик экспертизанинг ўзига хос “микросхема”си бўлиб, уларни абадий ўрнатилган ўзгармас деб ҳисоблаб бўлмайди. Тарихий шароит ва мамлакатда сиёсий вазифаларнинг замон талабларига мувофиқ ўзгариши, ҳалқаро тажрибалардан фойдаланиш зарурати кўрсатилган принциплар мажмуасининг ўзгаришига олиб келиши ва улар янги принциплар билан тўлдирилиши мумкин.

Қисқача хулосалар

Экологик экспертиза принциплари унинг асосий илмий қоидалари бўлиб, улар экологик экспертиза фаолияти учун раҳбарий илмий ва амалий кўрсатма, қўлланма аҳамиятига эга.

Экологик экспертиза принциплари умумилмий, конкрет илмий, юридик йўналишларга бўлинади. Улар ўзаро узвий боғлиқ бўлиб, бир-бирларини тўлдиради. -

Экологик экспертизанинг умумий принциплари қаторига табиатнинг бирламчилиги, табиийлик, сохта муваффақият, табиатни қайта ўзгартириш, ишлаб чиқаришни экологиялаштириш, табиий ресурсларнинг ижтимоий фойдалилигини ошириш, табиий ресурсларни кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш киради.

Экологик экспертиза фаолияти ва амалиётининг турли соҳа ва йўналишларини илмий тадқиқ этишининг асосий натижалари сифатида тавсия қилинган ва ҳар томонлама илмий асосланган принциплар конкрет илмий принциплар қаторига киради. Улар экологик хавфлилик презумцияси, хулосаларнинг илмий асосланиши, экологик экспертизанинг мажбурийлиги, оқибатларни баҳолашнинг комплекслиги ва бошқаларни ўз ичига олади.

Экологик экспертизанинг илмий тадқиқотларда асослаб берилган принциплари тавсиявий характерга эга бўлиб, уларнинг кўпчилиги муҳокама ва синовлардан кейин қонун ҳужжатларида ўз аксини топади.

Юридик принциплар экологик экспертиза тўғрисидаги қонун ҳужжатларида мустаҳкамланган бўлиб, улар юридик кучга эга. Унинг талабларини бузганликда айбдор шахслар қонунда белгиланган тартибда жавобгар бўладилар.

“Экологик экспертиза тўғрисида” (2002 йил) қонунинида қуйидаги асосий принциплар белгиланган: қонунийлик; холислик; асослилиқ; экологик хавфсизлик талабларини ҳисобга олишнинг мажбурийлиги; ҳар қандай режалаштирилаётган хўжалиқ ва бошқа хил фаолиятнинг атроф табиий муҳитга ва фуқаролар соғлигига таъсирини баҳолашнинг комплекслиги.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. “Принцип” сўзи нимани билдиради ва экологик экспертизада қандай маънога эга?
2. Экологик экспертизанинг принциплари қандай хусусиятларга эга? Объектив ўзаро боғланганлик, тарихан шартланганлилик, тизимлилик нима?
3. Экологик экспертиза принципларининг қандай асосий йўналишларини биласиз? Улар бир-биридан қандай фарқ қилади?
4. Экологик экспертизанинг қандай умумий принциплари бор? Уларнинг хусусиятини ва фарқини билиб олинг ва аҳамиятини тушунтиринг.
5. Экологик экспертизанинг илмий принциплари нима?
6. Экологик экспертизанинг қандай илмий принциплари бор? Уларнинг хусусиятлари ва аҳамиятини тушунтиринг.
7. Экологик экспертизанинг юридик принциплари нима? Улар умумий ва илмий принциплардан қандай фарқ қилади?
8. Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқий экологик экспертизаси принципларини такомиллаштириш йўналишларини тушунтиринг.
9. Экологик экспертиза принциплари турли йўналишларининг ўзаро боғлиқлигини тушунтириб беринг.

Асосий адабиётлар

1. Атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш. Қонунлар ва норматив ҳужжатлар. –Т., 2002.
2. “Экологик экспертиза тўғрисида”. Ўзбекистон республикаси қонуни (2002й). Атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш. Қонунлар ва норматив ҳужжатлар. –Т., 2002.
3. Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш миллий ҳаракат режаси. –Т., 1998.
4. Узбекистан: на пути к устойчивому развитию Повестка дня на 21 век. –Т., 2002.
5. Национальный доклад. О состоянии окружающей природной среды и использовании природных ресурсов в Республике Узбекистан. –Т., 2002.
6. Реймерс Н.Ф. Природопользование. Словарь-справочник. М. 1990.
7. Справочник эколога–эксперта. –Т., 1997.

ЭКОЛОГИК ЭКСПЕРТИЗАНИНГ ҲУҚУҚИЙ АСОСЛАРИ

5.1. Экологик экспертизанинг ҳуқуқий асослари тўғрисида тушунча

Экологик экспертизанинг бошқарув тармоги ва фаолият сифатидаги мазмуни ва моҳиятини экологик ҳуқуқий тартибга солувчи экологик ҳуқуқий нормалар, институтлар белгилайди. Экологик экспертизанинг ҳуқуқий нормалари фақат Ўзбекистон Республикаси Конституциясига асосланган қонунлар билан белгиланади. Бу барабар даражада экологик экспертиза бўйича Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармонлари ва фармойишлари (буйруқлари), Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг (ҳукуматининг) қарор ва фармойишларига ҳам тааллуқлидир. Шундай қилиб, экологик экспертизанинг ҳуқуқий асослари экологик ҳуқуқий нормаларни ўз ичига олган норматив-ҳуқуқий актлар (расмий ҳужжат) ҳисобланади. Норматив-ҳуқуқий актлар тегишли ваколатли органлар томонидан чиқариладиган ҳужжатлардан иборат бўлади.

Ҳуқуқий (юридик) кучига кўра экологик экспертизанинг барча ҳуқуқий талабларини қонунлар ва қонунга асосланган актларга бўлиш мумкин. Қонунлар қонун чиқарувчи орган — Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлиси томонидан қабул қилинадиган норматив актлар ҳисобланади. Қонунга асосланган актларга шундай актларни қабул қилиш ҳуқуқига эга бўлган Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси, вазирликлар ва идоралар, республика субъектларининг ваколатди ҳокимият органлари томонидан қабул қилинган ҳуқуқий характердаги ҳужжатлар киради.

5.2. Экологик экспертизанинг ҳуқуқий асосларининг тизимлари

Ўзбекистон Республикасининг экологик экспертиза бўйича экологик норматив-ҳуқуқий актлари тизими моҳиятига кўра қонунлар мажмуи тизими бўлиб, улар республикада амалга оширилаётган атроф-муҳит муҳофазаси соҳасида қабул қилинган ва тайёрланаётган қонунларга боғлиқ ҳолда доимий равишда такомиллаштирилиб борилмоқда.

Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси барча қонунлар каби экологик экспертиза соҳасида ҳуқуқий нормаларнинг

асосий бош манбаидир. “Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикасининг қонуни (1992й) экологик экспертизанинг мақсади, объектларини белгилаб берган. (IV қисм, 24-27 моддалар). Ўзбекистон Республикасининг “Экологик экспертиза тўғрисида” (2000 йил) қонунда экологик экспертизанинг ҳуқуқий асослари тўла баён қилинган. Бундан ташқари экологик экспертиза учун катта аҳамиятга эга бўлган табиат компонентларини муҳофаза қилиш бўйича қатор қонунлар қабул қилинди. Булар қаторига атмосфера, ер, сув, ер ости бойликлари, ўсимлик ва ҳайвонат олами, алоҳида муҳофаза қилинадиган ҳудудлар тўғрисидаги қонун ҳужжатлари киради.

Мустақиллик йилларида Ўзбекистонда экологик экспертиза бўйича қатор қонунларга асосланган актлар қабул қилинди. 1996 йилда “Корхоналар, бинолар ва иншоотлар қуришнинг лойиҳа-смета ҳужжатларининг таркиби, иялаб чиқиш, мувофиқлаштириш ва тасдиқлаш тартиби тўғрисидаги йўриқнома” ишга туширилди. Унда лойиҳани тайёрлашга қўйиладиган талаблар белгиланди. Ушбу талабларга мувофиқ лойиҳага “Атроф-муҳитга таъсир кўрсатиш тўғрисида баёнот” (ишчи лойиҳаеи таркибида) тақдим этилиши керак.

1997 йилда “Давлат экологик экспертизасини ташкил этиш ва ўтказиш таркиби тўғрисида”ги раҳбар ҳужжат ишлаб чиқилиб, тасдиқланди. Бу ҳужжатда давлат экологик экспертизасининг принципи ва процедуралари, экспертизага тақдим этиладиган ҳужжатларга қўйиладиган умумий талаблар, давлат экологик экспертизаси хулосаси тузилмаси ва мазмунга қўйиладиган талаблар, объектларни кўриб чиқишда давлат экологик экспертизаси органларининг ўзаро боғланиши (алоқаси) тартиби, экологик экспертизани ўтказишда томонларнинг вазифалари ва жавобгарлиги белгиланган.

1997 йилда “Давлат экологик экспертизаси сифатини баҳолаш мезонларининг рўйхати” ишлаб чиқилиб тасдиқланди.

2002 йилда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар маҳкамаси “Давлат экологик экспертизаси тўғрисида низом”ни тасдиқлади. Бу ҳужжат “Экологик экспертиза тўғрисида”ги қонунни амалга ошириш мақсадларида қабул қилинган. Ушбу низом республикада давлат экологик экспертизасини ўтказиш билан боғлиқ бўлган масалаларни тартибга солади. Унда экспертиза билан шуғулланадиган орган (Давлат Экологик экспертизаси Бош бошқармаси ва унинг вилоятлар, Тошкент шаҳри, Қорақолпоғистон Республикасидаги органлари), давлат экологик экспертизасининг объектлари, экологик экспертиза буюртмаси, давлат экологик экспертиза экспертнинг ҳуқуқлари ва

мажбуриятлари, давлат экологик экспертизасини ўтказиш учун зарур бўлган маълумотлар ва материалларнинг рўйхати, экспертизани ўтказиш муддатлари белгиланган. Хужжатда давлат экологик экспертизаси хулосасини тузиш ва унинг объектни рўёбга чиқариш (ижобий хулоса) ёки рўёбга чиқармаслик (салбий хулоса) тўғрисидаги хулосаларига қўйиладиган талаблар кўрсатилган. Низомда экологик экспертиза объектларини тўртта категорияга бўлиш (юқори хавф-хатар, ўрта даоажадаги хавф-хатар, паст даражадаги хавф-хатар, маҳаллий (локал) таъсир кўрсатадиган) белгиланган.

Шундай қилиб экологик экспертизанинг ҳуқуқий асослари мураккаб тизимга ва хилма-хил шаклларга эга.

5.3. Экологик экспертиза муносабатлари қатнашчиларининг ҳуқуқлари, мажбуриятлари ва жавобгарлиги

Экологик экспертизанинг субъектлари буюртмачи (ваколатга эга давлат тузилмаси), пудратчи (экспертиза ижрочилари-мутахассислар), истеъмолчи (экспертиза объекти-корхона ёки ташкилотнинг эгаси) ўртасидаги муносабатлар “Экологик экспертиза тўғрисида”ги қонунда ва бошқа қонун ҳужжатларида белгилаб берилган. Уларнинг ҳуқуқлари ва мажбуриятлари аниқ кўрсатилган. 5

Буюртмачи-давлат экологик экспертизаси соҳасидаги махсус ваколатли давлат органи Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси ҳисобланади. У қонун ҳужжатлари талабига мувофиқ давлат экологик экспертизасини ташкил этади ва ўтказди; давлат ҳамда жамоат экологик экспертизаси, шунингдек, экологик аудит бўйича норматив-техник ва йўриқнома-услубий ҳужжатларни ишлаб чиқади ва тасдиқлайди; давлат экологик экспертизасини ўтказишга эксперт ва мутахассисларни жалб этади; давлат экологик экспертизасининг ижобий хулосасини ололмаган объектларга нисбатан молиялаш, кредитлаш ва бошқа молияш ва бошқа молия тўхтатиб туриш (тугатиш) тўғрисидаги тақдимномаларни банк ва бошқа кредит ташкилотларига юборади; қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа ваколатларни амалга оширади (“Экологик экспертиза тўғрисида” қонуннинг 12-моддаси).

Шу нуқтаи назардан ва қонунда белгиланган объектларни давлат экологик экспертизасидан ўтказишнинг мажбурийлигини ҳисобга олиб, давлат экологик экспертизаси буюртмачиси (экспертлар) зарур бўлган маълумотлар ва материалларни рад этиш ва бошқа ҳуқуқларга эга. Буюртмачининг (эксперт-

ларнинг) мажбуриятлари қаторига давлат экологик экспертизасини амалга ошириш тартиби ва шартларига риоя этиш, белгиланган тартибда хулоса берилишини таъминлаш ва бошқалар киради. Буюртмачи (экспертлар) ўз вазифасини қонунда белгиланган тартибда бажармаса ва уларни бузса, қонун ҳужжатларига мувофиқ жавобгар бўлади.

Пудратчи экологик экспертиза топшириқларини бажарадиган айрим мутахассислар ёки илмий тадқиқот институтлари махсус комиссиялар бўлиши мумкин. Улар қонун ҳужжатларида белгиланган ҳуқуқлар, мажбуриятлардан фойдаланиб, ўз вазифаларни бажарадилар ва қонун талабларини бузганлик ва қонунга зид ишлари учун қонун ҳужжатларига мувофиқ жавобгар бўлади.

Экологик экспертиза тизимида истеъмолчи сифатида эксперт таҳлилининг предмети ҳисобланган корхона ёки ташкилотнинг эгалари қатнашади. Истеъмолчининг ҳуқуқлари қонун ҳужжатларида белгиланган бўлиб, улар экологик экспертиза ўтказиш бўйича маслаҳатлар ва зарур услубий ёрдам олиш, таклифлар, мулоҳазалар, тушунтиришлар ва экологик аудит натижаларини тақдим этиш, қўшимча экологик экспертиза ўтказиш тўғрисида илтимос қилиш, экологик экспертиза ўтказилишининг бориши тўғрисида ахборот олиш ва бошқалар киради. Истеъмолчининг мажбуриятлари қаторига экологик экспертиза учун материалларни қонун ҳужжатлари талабларига мувофиқ тақдим этиш, экспертиза учун белгиланган тартибда ҳақ тулаш, давлат экологик экспертизаси хулосаларида кўрсатилган талабларни бажариши шартлиги ва бошқалар киради.

Экологик экспертиза тўғрисидаги қонун ҳужжатларини бузганликда айбдор шахслар қонунда белгиланган тартибда жавобгар бўладилар. Ҳуқуқий ва экологик-ҳуқуқий жавобгарлик қонунчилиқда белгиланган талабларни давлат томонидан бажаришга мажбур қилишни билдиради. Экологик экспертиза соҳасида айбдорларнинг жавобгарлиги турли шаклларда амалга оширилади. Булар қаторига интизомий, маъмурий, моддий, фуқаролик-ҳуқуқий, жиноий жавобгарлик киради.

Қисқача хулосалар

Экологик экспертизанинг ҳуқуқий нормалари фақат Ўзбекистон Республикаси Конституциясига асосланган қонунлар билан белгиланади.

Экологик экспертиза соҳасидаги ҳуқуқий нормаларнинг бош манбаи Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ҳисобланади. “Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида” қонунда экологик экспертизанинг мақсади ва объектлари белгилаб берилган. “Экологик экспертиза тўғрисида” қонунда эса экологик экспертизанинг ҳуқуқий асослари тўла баён қилинган. Ушбу қонунга асосланиб, экологик экспертиза тўғрисида низом ишлаб чиқилган ва у республикада экологик экспертизани ўтказиш билан боғлиқ бўлган барча масалаларни тартибга солади.

Экологик экспертиза муносабатлари субъектлари ва қатнашчтилари ва қатнашчуйидагилар киради: буюртмачи (ваколатга эга давлат тузилмаси), пудратчи (экспертиза ижрочилари—мутахассислар), истемолчи (экспертиза объекти—корхона ва ташкилотнинг эгаси).

“Экологик экспертиза тўғрисида” қонун ҳужжатларида субъектлар ўртасидаги муносабатлар белгилаб берилган, уларнинг ҳуқуқлари ва мажбуриятлари аниқ кўрсатилган.

Экологик экспертиза тўғрисидаги қонун ҳужжатларини бузганликда айбдор шахслар қонунда белгиланган тартибда жавобгар бўладилар.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Экологик экспертизанинг ҳуқуқий асослари тушунчасини таърифланг.
2. Экологик экспертиза ҳуқуқий асосларининг ҳуқуқий кучига кўра фарқларини тушунтиринг. Қонунлар ва қонунга асосланган актлар нима?
3. Экологик экспертиза ҳуқуқий асослар тизимларининг қандай асосий хусусиятларини биласиз? Уларни тушунтиринг.
4. Экологик экспертизанинг ҳуқуқий асосларини белгилаб берадиган қонунлар ва қонунларга асосланган актларни таърифлаб беринг.
5. Экологик экспертиза муносабатлари қатнашчиларининг ҳуқуқлари, мажбуриятлари, жавобгарлиги хусусиятларини тушунтиринг.

Асосий адабиётлар

1. Атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш. Қонунлар ва норматив ҳужжатлар. Т. 2002.
2. “Экологик экспертиза тўғрисида” Ўзбекистон Республикаси қонуни (2000й). Атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш. Қонунлар ва норматив ҳужжатлар. Т. 2002.
3. Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш миллий ҳаракат режаси. Т. 1998.
4. Национальный доклад. О состоянии окружающей природной среды и использовании природных ресурсов в Республике Узбекистан. –Т., 2002.
5. Справочник эколога–эксперта. –Т., 1997.

ЭКОЛОГИК ЭКСПЕРТИЗА ТУРЛАРИ

6.1. Экологик экспертиза турлари тўғрисида тушунча

Экологик экспертиза фаолияти ва муносабатларида кўп турдаги экологик экспертиза шаклларида фойдаланилади. Улар қаторига қуйидагилар киради.

1. Давлат экологик экспертизаси.
2. Жамоат экологик экспертизаси.
3. Экологик аудит.
4. Идоравий экологик экспертиза.
5. Илмий экологик экспертиза ва бошқалар.

Давлат экологик экспертизаси атроф табиий муҳит соҳасида ваколатли орган томонидан тайинланади. Жамоат экологик экспертизаси нодавлат, нотижорат ташкилотлари уюшмалари, фуқароларнинг ташаббуси билан амалга оширилади. Экологик аудит хўжалик ва бошқа хил фаолият объекти мулкдори қарорига асосан ўтказилади. Идоравий экологик экспертиза тегишли идораларнинг буйруғига мувофиқ ўтказилиши мумкин ва у тегишли идоравий структура ичида амал қилади. Илмий экологик экспертиза илмий ташкилотлар ёки олий ўқув юртлири ташаббуси билан ўтказилади ва унинг ҳулосаси ахбарот характериға эға бўлади.

Булардан ташқари экологик экспертизанинг яна қуйидаги махсус турлари ҳам мавжуд: 1) экологик-санитария экспертизаси. Ушбу йўналишда экологик экспертизанинг алоҳида аҳамиятға эға бўлган объекти-инсоннинг ҳаёти ва саломатлиги бўлиб, бунда унинг атроф табиий муҳит билан ўзаро алоқалари экологик экспертизадан ўтказилади. Экологик-санитария экспертизасининг асосий вазифаси антропоген фаолият таъсирида атроф-муҳитнинг зарарли таъсир кўрсатиши билан инсон саломатлиги ҳолати ва унинг ўзгаришлари ўртасидаги сабабли боғланишни аниқлашдан аборат. Давлат санитария-экология экспертизаси соғлиқни сақлаш идораларининг, Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси ва ҳуқуқни муҳофаза қилувчи идораларининг ташаббусиға кўра Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлиги томонидан тайинланади. Бу экспертизани ўтказишдан мақсад атроф-муҳитнинг ноқулай таъсиридан фуқароларнинг саломатлигиға етказилган зарарни аниқлаш ва унинг товонини тўлаш масалаларининг ҳал этишдан иборат бўлган принципиал муаммонинг ечимини топишдан иборат; 2) экологик-норматив экспертиза. Унинг асосий вазифаси атроф табиий муҳит сифати, зарарли моддаларнинг руҳсат этилган концентрацияси, чиқиндилар, оқавалар меъери, радиация таъсири, шовқин, тебраниш, магнит майдони таъсирининг руҳ-

сат этилган меъёри даражасининг экологик хавфсизлик талабларига мувофиқ (мос) келишини тадқиқ этишдан иборат. Бундай экспертиза жараёнида атроф-муҳит сифати кўрсаткичларининг самарадорлиги инсон саломатлиги, унинг генетик фондини муҳофаза қилиш нуқтаи назаридан текширилади; 3) экологик-ҳуқуқий экспертиза. У мустақил аҳамиятга эга бўлиб, унинг объекти қонунлар, фармонлар, ҳукумат қарорлари, фармойишлари ва вазирликлар, идоралар, республика субъектларининг берилган ваколатлар доирасида қабул қилган норматив аклари ва буйруқларини экологик экспертизадан ўтказиш ҳисобланади.

6.2. Давлат экологик экспертизаси

Давлат экологик экспертизасини ташкил этиш ва ўтказиш Ўзбекистоннинг атроф табиий муҳити ва табиий ресурсларини муҳофаза қилишни давлат йўли билан тартибга солишнинг асосий воситаларидан биридир. У хўжалик қарори қабул қилинишидан олдин ўтказилиши шарт бўлган атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш тадбири бўлиб, унинг асосий мақсади атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан рационал фойдаланиш соҳасида огоҳлантирувчи назоратни амалга оширишдан иборатдир. Давлат экологик экспертизаси мўлжалланаётган ёки амалга оширилаётган хўжалик фаолияти ёки бошқа фаолиятнинг экологик жиҳатдан хавфлилик даражасини аниқлаш, уларнинг табиатни муҳофаза қилиш қонунларининг талабларига мувофиқлигини баҳолаш, лойиҳаларида назарда тутилаётган табиатни муҳофаза қилиш тадбирларининг етарли ёки асосли эканлигини аниқлаш мақсадларида ўтказилади.

Ишлаб чиқариш-хўжалик ва бошқа фаолиятнинг давлат экологик экспертизаси давлатнинг у ёки бошқа фаолиятини рўй-бага чиқаришга, объектларни ҳудудий жойлаштиришга рухсат ва розилик бериши ҳисобланади.

Давлат экологик экспертизасининг объекти Ўзбекистон Республикаси қонунчилиги талабларига мувофиқ тайёрланган ҳужжатлар ва ҳужжатлаштириш ишлари ҳисобланади. Ушбу талаблар бажарилмаган тақдирда ҳужжатлаштириш ишлари, қоида тариқасида, экологик экспертизага қабул қилинмайди.

Ўзбекистон Республикасининг «Экологик экспертиза тўғрисида» қонунига мувофиқ қуйидаги объектларни экологик экспертизадан ўтказиш мажбурийдир (11-модда):

- давлат дастурининг, конценцияларининг, ишлаб чиқариш кучларини, ижтимоий ва иқтисодий соҳа тармоқларини жойлаштириш ҳамда ривожлантириш схемаларининг лойиҳалари;

- барча турдаги қурилишлар учун ер участкаларини ажратиш материаллари;

- лойиҳаолди ва лойиҳа ҳужжатлари;

- табиий ресурслардан фойдаланиш билан боғлиқ хўжалик

ва бошқа хил фаолиятни тартибга солувчи норматив-техник ва йўриқнома услубий ҳужжатларнинг лойиҳалари;

- техника, технология, материаллар, моддалар, маҳсулотларнинг янги турларини яратишга доир ҳужжатлар;

- атроф табиий муҳит ҳолати ва фуқаролар соғлигига салбий таъсир кўрсатувчи ишлаб турган корхоналар ва бошқа объектлар;

- кейинчалик уларга алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар, фавқулодда экологик вазият ва экологик офат зоналари мақомини бериш мақсадида ўтказилган ҳудудларни комплекс текшириш материаллари;

- шаҳарсозлик ҳужжатларининг барча турлари;

- махсус ҳуқуқий режимли объектлар.

Давлат экологик экспертизасининг асосий йўналишларини қуйидагича классификациялаш мумкин:

1) Ўзбекистон Республикаси ҳудудида ишлаб чиқариш кучлари халқ ҳўжалиги тармоқларининг ривожланиш ва жойлашишининг лойиҳа олди материалларининг экспертизаси. Масалан шаҳрларнинг планировкаси ва иморат қурилиши бўйича лойиҳалари экспертизасида сувни тозалаш, атмосферани муҳофазалаш ва бошқалар бўйича норматив талабларга амал қилишга эришиш керак.

2) Республиканинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши мақсадли дастурларининг лойиҳа олди материалларининг, шунингдек ер, сув, биологик ресурслар, фойдали қазилмалардан фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилиш схемаларининг экспертизаси. Масалан, аҳоли яшаш манзиллари планировкаси ва иморат қурилишида аҳоли яшаш жойлари шундай жойлашиши керакки, унда зарарли омилларнинг аҳоли саломатлиги ва санитария-маиший шароитларга таъсири максимал даражада камайиши керак.

3) Экологик аҳамиятга эга бўлган объектлар ёки табиатдан фойдаланишга таъсир кўрсатадиган объектлар. Аҳолининг экологик хавфсизлиги талабларига жавоб бермайдиган янги техника, материаллар, моддаларни қонун талабларига кўра ишлаб чиқаришга рухсат берилмайди. Шунга кўра саноат маҳсулотлари, машиналар табиат муҳофазаси нормалари ва қоидалари талабларига мос келишини аниқлаш учун экспертизадан ўтказилади.

Давлат экологик экспертизасини Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси томонидан тузилган экспертлар гуруҳи ёки комиссияси ўтказилади. Давлат экологик экспертизаси натижалари бўйича экспертиза хулосаси тузилади. Давлат экологик экспертизаси хулосаси расмий давлат ҳужжати бўлиб, унда давлат экологик экспертизаси объектини рўёбга чиқариш мумкинлиги ёки мумкин эмаслиги тўғрисидаги хулосалар баён қилинади. Давлат экологик экспертизасининг ижобий хулосаси қуйидагиларни тасдиқловчи ҳужжат ҳисобланади: асословчи ҳужжатларни тайёрлашда экологик талабларга амал қилиниши; рўёб-

га чиқариладиган объектнинг экологик шароитлари кафолатланганлигини; рўёбга чиқариладиган объектни молиялаштириш имкониятининг очилганлигини билдиради.

Давлат экологик экспертизасининг давлат экологик экспертизаси объектни рўёбга чиқариш мумкин эмаслиги тўғрисидаги хулосаси бўлган тақдирда, хулосада кўрсатилган таклифга кўра лойиҳа маромига етказилишини таъминлаш ҳамда материалларни давлат экологик экспертизаси учун қайта тақдим этиш лозим.

Давлат экологик экспертизасининг хулосаси давлат экологик экспертизаси объектни молиялаш ва рўёбга чиқаришда юридик ва жисмоний шахслар томонидан ижро этилиши мажбурийдир.

6.3. Жамоат экологик экспертизаси

Жамоат экологик экспертизаси жамоат ташкилотлари (уюшмалари), фуқаролар, шунингдек маҳаллий бошқарув органлари (маҳаллалар) ташаббуси билан ташкил этилади ва ўтказилади. У экологик асосланиш талаб қилинадиган ҳар қандай фаолият соҳасида нодавлат, нотижорат ташкилотларининг ва фуқароларнинг иштирокида ўтказилади. Қонунга биноан экологик экспертизани амалга оширишга тўсқинлик қилиш тақиқланади.

Жамоат экологик экспертизаси қонун билан муҳофаза қилинадиган давлат, коммерсия (тижорат) сирлари бўлмаган маълумотларга эга бўлган объектлар учун ўтказилиши мумкин. Бу экспертиза давлат экологик экспертизаси ўтказилишидан қатъиназар, унга, у билан бир вақтда ёки ундан кейин амалга оширилиши мумкин.

Жамоат ташкилотлари (уюшмалари) қонун ҳужжатларига мувофиқ қуйидаги ҳуқуқларга эга: экологик экспертиза учун зарур бўлган ҳужжатларни буюртмачидан олишга; жамоат экологик экспертизаси хулосалари давлат экологик экспертизаси комиссияларининг мажлисларида муҳокама қилинаётганда ўз вакиллари билан кузатувчи сифатида қатнашишга.

Жамоат экологик экспертизаси уни ўтказиш тўғрисида жамоат ташкилотларининг (уюшмаларининг) аризаси давлат рўйхатидан ўтказилган тақдирда амалга оширилади. Жамоат экологик экспертизасининг хулосаси тавсия хусусиятига эга бўлади. Бу хулосалар оммавий ахборат воситаларида эълон қилиниши ва манфаатдор томонлар ва шахсларга берилиши мумкин.

6.4. Экологик аудит

Экологик аудит конкрет объектда атроф табиий муҳитнинг ҳолатини баҳолаш фаолиятидир. Экологик аудит атроф-муҳитнинг қулай шарт-шароитини таъминлашнинг муҳим экологик иқтисодий воситасидир. У атроф табиий муҳит ҳолатига салбий таъсир кўрса-

таётган, ишлаб турган корхоналар ва бошқа объектларни мустақил экологик экспертиза қилиш фаолияти ҳисобланади.

Дунёнинг кўплаб мамлакатларида экологик аудит процеду-раси корхоналар ёки бошқа хўжалик объектлари тўғрисида экологи-к ахборот олиш ва уни баҳолашнинг муҳим воситаси ҳисобланади ва экоаудит ахборотлари бошқаришнинг турли буғинларида турли тадбирларни ишлаб чиқиб, амалиётга жорий этишда кенг қўллани-лади. Ўзбекистонда экологик аудит процедурасининг ривожлани-ши ва қўлланилиши фақат сўнгги йилларда амалга оширилмоқда.

Экологик экспертиза учун муҳим аҳамиятга эга бўлган ва хорижий давлатларда ривожланган экоаудитнинг қуйидаги асосий йўналишларини кўрсатиш мумкин:

1. Стандартларга риоя қилиш аудити. У атроф-муҳит сифат кўрсаткичларини миллий ва халқаро стандартлар билан таққослаб, корхоналар учун зарур чора тадбирларни тавсия этади.

2. Жавобгарлик аудити. Унга мувофиқ атроф-муҳитга еткази-ладиган зарарнинг хавф хатари бўйича жавобгарлик аниқланади.

3. Экологик суғурталашдаги аудит. У суғурталаш шартно-маларини тузиш, экологик хавф-хатарни камайтириш бўйича пре-вентив (олдини олувчи) тадбирлар режасини ишлаб чиқишда, эко-логик суғурта ҳодисалари содир бўлгандаги зарарни ҳисоблашда, атроф-муҳитнинг ифлосланишига боғлиқ ҳолда корхоналарга даъво кўзғатишда амалга оширилади.

4. Экологик сертификация тизимидаги аудит. У сертифика-ция объектларининг белгиланган экологик талабларга (стандарт, нормативларга) мос келишини баҳолайди.

5. Худудлар аудити. У худудлар экологик ҳолатини аниқ-лаш мақсадларида амалга оширилади.

6. Маҳсулотни бўлиш тўғрисидаги битимларни таҷёрлашда-ги аудит. Бу экоаудит тури мўлжалланаётган инвестиция. Ҳ объектларини экологик нуқтаи назардан тўлиқроқ ўрганиш мақсадида ўтказилади. Бунда аудит вазифасига тўпроқ, ўсимлик ва ҳайво-нот олами ресурсларини тадқиқ этиш, илгари етказилган экологик зарарни, атроф-муҳитнинг бузилган объектларини тиклаш қийма-ти, атроф-муҳитга салбий таъсирнинг нормативдан ортиқ хара-жатларини бартараф этиш ва бошқаларни баҳолаш киради.

Ҳозирги вақтда қабул қилинган процедурага мувофиқ эко-логик аудитнинг бажарилиши шарт бўлган ва ташаббусли каби турларга бўлиш мумкин.

Бажарилиши шарт бўлган экоаудитга қуйидагилар киради:

- атроф табиий муҳит соҳасида халқаро мажбуриятларни амалга оширишда фойдаланиладиган экоаудит;

- давлат органларининг топшириғига мувофиқ, шу жумла-дан корхоналарнинг экологик санациясини асослаш учун ўткази-ладиган экоаудит.

- давлат корхоналарини хусусийлаштиришда экологик омилни ҳисобга олиш учун ўтказиладиган экоаудит;
- иқтисодий субъектларнинг банкротлиги ироцедурасини амалга оширишда ўтказиладиган экоаудит;
- мажбурий экологик сугурталашни амалга оширишда ўтказиладиган экоаудит;
- инвестициялаш шароитларида кўзда тутилган инвестиция лойиҳалари ва дастурлари тайёрлаш ва асослашда ўтказиладиган экоаудит.

Бу турдаги экоаудит давлат экологик экспертизаси қирорига биноан, шунингдек, атроф-муҳитга таъсирни баҳолаш процедураси жараёнида амалга оширилиши мумкин. Ўз навбатида, ташаббусли экоаудит иқтисодий субъект раҳбарлари ёки бошқа қарор қабул қилувчи шахслар қарорига мувофиқ ўтказилади.

Бошқа томондан экологик аудитни ички ва ташқи турларга бўлиш мумкин. Ички экоаудит ихтиёрий характерда бўлади ва корхонанинг ўз ташаббусига кўра ўтказилади. Ташқи аудит эса, қоида тариқасида, мажбурий асосда ўтказилади.

Экологик аудитни ўтказишнинг асосий принциплари қуйидагилар: аудитнинг холислиги ва объектлиги; профессионализм ва компетентлиги; аудитни ўтказишда олинган ахборотларнинг конфиденциаллиги (махфийлиги); аудитнинг аудитор ҳисоботи ва аудитор хулосаси учун жавобгарлиги; экологик аудит дастурини раҳбарият ёки аудитлаштирилаётган объект эгасининг қўллаб-қувватланиши; аниқланган камчиликларни албатта бартараф этиш чораларини кўриш.

Экологик аудитнинг асосий вазифаларига халқаро амалиётни ҳисобга олган ҳолда қуйидагиларни киритиш мумкин:

- табиатдан фойдаланиш ва атроф-муҳитни муҳофаза қилиш соҳасида хўжалик юритувчи субъектлар фаолияти тўғрисида ишончли ахборотларни олиш, экологик тоза технология ва маҳсулотнинг экологик маркировкасини жорий этиш ҳисобига жаҳон бозоридан уларнинг рақобатбардошлигини ошириш;

- хўжалик фаолияти субъектлари, сугурта ва молия-кредит ташкилотларининг молиявий хавф хатарини камайтириш;

- табиатдан фойдаланишни тартибга солишнинг асосий йўналишлари инструментини барпо этиш;

- атроф-муҳит соҳасидаги фаолиятни бошқа фаолият тирноқлари билан интеграциялаш «экологик» ҳисобчиликни юритиш;

- ҳамма тан олган халқаро принциплар, метод ва процедура-ларни амалиётда ҳисобга олиш ва қўллаш;

- экологик бухгалтерия ҳисоби ва аудит бўйича билимдон мутахассисларни тайёрлаш ва тажрибали мутахассисларни жалб этиш.

Ўзбекистонда экологик аудитга талаб ошиб бораётганлиги сабабли уни кенг миқёсда ривожлантириш тадбирларини комп-лекс амалга ошириш лозим.

Қисқача хулосалар

Экологик экспертиза фаолияти ва муносабатларида қуйидаги экспертиза турларидан фойдаланилади: давлат экологик экспертизаси, жамоат экологик экспертизаси, экологик аудит, идоровий экологик экспертиза, илмий экологик экспертиза, экологик-санитария экспертизаси, экологик норматив экспертизаси, экологик-ҳуқуқий экспертиза ва бошқалар.

Давлат экологик экспертизасини ташкил этиш ва ўтказиш Ўзбекистоннинг атроф табиий муҳити ва табиий ресурсларини муҳофаза қилишни давлат йўли билан тартибга солишнинг асосий воситаларидан биридир.

Давлат экологик экспертизаси давлатнинг у ёки бошқа фаолиятни рўёбга чиқаришга, объектларни ҳудудий жойлаштиришга давлатнинг рухсат ва розилик бериши ҳисобланади.

Давлат экологик экспертизаси кўп йўналишларда амалга оширилади: 1) ишлаб чиқариш кучлари, тармоқлар ривожланиши ва жойлашиши лойиҳа олди материаллари экспертизаси; 2) мақсадли дастурлар лойиҳа олди материаллари, ер, сув, биологик ресурслар, фойдали қазилмалардан фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилиш схемаларининг экспертизаси; 3) экологик аҳамиятга эга бўлган объектлар экспертизаси.

Давлат экологик экспертизаси хулосаси расмий давлат ҳужжати бўлиб, унда давлат экологик экспертизаси объектини рўёбга чиқариш мумкинлиги ёки мумкин эмаслиги тўғрисидаги хулосалар баён қилинади. Хулосаларни ижро этиш мажбурийдир.

Жамоат экологик экспертизаси жамоат ташкилотлари, фуқаролар, маҳаллий бошқарув органлари ташаббуси билан ўтказилади. Унинг хулосаси тавсия ҳусусиятга эга.

Экологик аудит конкрет объектга атроф табиий муҳитнинг ҳолатини баҳолаш фаолиятидир. У мустақил экологик экспертиза қилиш фаолияти ҳисобланади.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Экологик экспертиза қандай турларга бўлинади? Улар бир-бирдан қандай фарқ қилади?
2. Экологик экспертизанинг махсус турларини таърифланг.
3. Давлат экологик экспертизаси нима? Унинг объектларини айтиб беринг.
4. Давлат экологик экспертизаси хулосаси нима? У нималарни ўз ичига олади ва қандай кучга эга?
5. Ҳамоат экологик экспертизаси хусусиятларини таърифланг.
6. Экологик аудит нима? Экоаудитнинг қандай асосий йўналишлари бор?
7. Баждарилиши шарт бўлган ва ташаббусли экологик аудит нима? Уларнинг фарқини тушунтиринг.
8. Экологик аудитни ўтказиш қандай принципларга асосланади?
9. Экологик аудитнинг асосий вазифаларни белгиланг.

Асосий адабиётлар

1. «Экологик экспертиза тўғрисида». Ўзбекистон Республикаси қонуни (2000й). Атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш. Қонунлар ва норматив ҳужжатлар. –Т., 2002.
2. Национальный доклад. О состоянии окружающей природной среды и использовании природных ресурсов в Республике Узбекистан. –Т., 2002.
3. Ли Н. Экологическая экспертиза. Учебное руководство. –М., 1995.
4. Реймерс Н.Ф. Природопользование. Словарь-справочник. –М., 1990.
5. Справочник эколога–эксперта. –Т., 1997.

ЭКОЛОГИК ЭКСПЕРТИЗАГА ҚЎЙИЛАДИГАН ТАЛАБЛАР ВА АТРОФ-МУҲИТГА ТАЪСИРНИ БАҲОЛАШ

7.1. Экологик экспертизага қўйиладиган умумий талаблар

Экологик экспертиза мамлакат иқтисодиётининг экологик хавфсиз ривожланиши муаммолари ечимини топишда ғоят муҳим роль ўйнайди. У амалиётда фақат экологик асосланган хўжалик қарорларини амалга оширишни таъминлайди. Иқтисодиётни барқарор ривожлантириш мақсадларида экологик экспертизанинг атроф-муҳитга бевосита ёки билвосита таъсир кўрсатадиган ғоят хилма-хил объектларини мақсадга мувофиқ жойлаштириш, лойиҳаларини техник-иқтисодий асослаш, корхоналар, объектлар ва иншоотларни лойиҳалаштириш, қуриш, реконструкциялаш, ишга тушириш ишларини экологик беҳатарликни таъминлаш ва аҳоли саломатлигини муҳофазалаш талабларига мос йўналишда амалга ошириш лозим. Бунда ҳар бир корхона, идора, тармоқ ва бошқа хилма-хил объектларни рўёбга чиқаришда табиатни муҳофаза қилиш, табиий ресурслардан рационал фойдаланиш ва табиий ресурсларни такрор ишлаб чиқариш, атроф табиий муҳитни соғломлаштириш билан боғлиқ бўлган кўплаб тадбирлар амалга оширилиши керак. Шу сабабдан экологик экспертизага тақдим этилаётган ҳужжатлар экологик экспертиза объектларининг лойиҳадан олдинги чуқур илмий-экологик тадқиқотлари натижаларига асосланиб тайёрланиши экологик сабабларга кўра объектни рўёбга чиқаришга рухсат бермасликнинг олдини олишнинг асосий шартидир.

Давлат экологик экспертизасининг лойиҳадан олдинги босқичида хўжалик ёки бошқа фаолиятнинг экологик асослаб берилишини ишлаб чиқиш ва асослаб бериш бўйича ҳозирги вақтда қабул қилинган тартиб қуйидагилардан иборат:¹

Хўжалик фаолияти ташаббускори экологик экспертизага қуйидаги ҳужжатларни тақдим этади:

- амалдаги кўрсатма ҳужжатларга мувофиқ бажарилган экологик нормалаштириш материаллари;

- амалдаги кўрсатмаларга мувофиқ тузилган атроф-муҳитга таъсирни баҳолаш (АМТБ) материаллари. Унда қуйидаги босқичлар бўлиши керак:

- 1) Атроф-муҳитга таъсир тўғрисида баёнотнинг лойиҳаси (АМТБ лойиҳаси).

- 2) Атроф-муҳитга таъсир тўғрисида баёнот (АМТБ)

¹ Справочник эколога-эксперта. Т.1997, 9-11 бетлар.

3) Экологик оқибатлар тўғрисида баёнот (ЭОТБ)

Атроф-муҳитга таъсир тўғрисида баёнотнинг лойиҳаси (АМТТБ лойиҳаси) хўжалик фаолиятини экологик асослаш мўлжалланган босқичда тузилади ва қуйидагиларни ўз ичига олади:

- атроф-муҳитнинг асосий хусусиятлари таҳлили;
- кўриб чиқиладиган объектнинг атроф-муҳитга таъсири ва табиий ресурслардан фойдаланиш технологик заنجирининг барча элементлари бўйича-хомашё (ёқилғи) манбалардан бошлаб то чиқармалар, оқавалар ва чиқиндиларни ҳам ўз ичига олган асосий ва ёрдамчи технологиянинг таърифи;

- белгиланаётган ёки амалга оширилиётган фаолиятнинг муқобил таҳлили;

- авария ҳолатларининг таҳлили (салбий оқибатларни бартараф этиш эҳтимоли ва сценариясини баҳолаш билан);

- таъсир турларининг баёни (таърифи);

- таъсир характерининг баёни (таърифи);

- таъсирининг асосий объектлари таҳлили;

- кўриб чиқиладиган объектнинг таъсир зонаси учун аниқланган таъсири натижаларининг атроф-муҳитга таъсир этиши даражасини баҳолаш ва башоротлаш;

- атроф-муҳитга таъсирни мақбул даражагача камайтирадиган тадбирларнинг таклифлари.

Бу ҳужжатларни давлат экологик экспертизаси ижобий баҳолаган тақдирда ушбу объектга ер ажратиш тўғрисидаги масала кўриб чиқилади ва ҳужжатдаги экологик ишланмаларнинг етарли эканлиги ёки навбатдаги босқичдаги ҳужжатларни тайёрлаш зарурлиги тўғрисида қарор қабул қилинади.

АМТТБ лойиҳасини бажариш босқичида махсус тадқиқотларни талаб қиладиган ҳолатлар аниқланса, унда хўжалик фаолияти ташаббускори АМТБ прецедурасининг навбатдаги босқичга ўтади ва «Атроф-муҳитга таъсир тўғрисида баёнот»ни тайёрлашга киришади. Бунда қуйидагилар ўз аксини топади;

- лойиҳага киритилган дастур бўйича тадқиқот натижаларининг таҳлили;

- атроф-муҳит ҳолатининг аниқланган таърифи;

- жамоатчилик муҳокамаси натижалари таҳлили ва зарур ҳолларда кўриладиган фаолиятнинг ижтимоий шароитларга таъсирига қараб ўзгартиришлар киритиш;

- аниқланган маълумотлар бўйича таъсир манбаларининг таҳлили;

- кўриб чиқиладиган объектнинг аниқ ер майдонларига нисбатан атроф-муҳитга таъсирини баҳолаш;

- кўриб чиқиладиган объектнинг таъсир зонасида жой-

лашган ҳудуднинг экологик харитаси чизмалари ва унда ҳудуднинг функционал зоналаштирилиши, таъсирга тортилаётган атроф-муҳит компонентларининг ҳолати, кўриб чиқилаётган объект вазиятининг режаси, аҳоли зичлиги, рекреация зоналари, яйловлар ва таъсирнинг характери таҳлили учун зарур бўлган бошқа ахборотлар харитага туширилади;

• экологик ва у билан боғлиқ оқибатлар нуқтаи назаридан авария вазиятлари таҳлили ва уларнинг салбий оқибатларини бартараф этиш тадбирлари.

Давлат экологик экспертизаси ушбу ҳужжатни кўриб чиқиш натижаларига кўра уларнинг етарлилиги, объективлиги ва таъсирни баҳолашнинг чуқурлиги, башоратларнинг асосланганлиги ва тадбирларнинг реаллиги (амалга оширилиши имконияти) тўғрисида хулоса чиқаради.

АМТБ процедурасининг барча лойihalаштирилаётган объектлар учун якуний босқичи «Экологик оқибатлар тўғрисида баёнот» (ЭОТБ) ҳужжатини тузиш бўлиб, унда ҳўжалик фаолиятини амалга ошириши имкониятлари тўғрисида асосий хулосалар чиқарилади ва экологик нормативлар белгиланади (РЭО—рухсат этилган оқавалар, РЕЧ—рухсат этилган чиқиндилар, РЭМ— рухсат этилган меъёр) ЭОТБ давлат экологик экспертизаси органлари билан келишилади (тасдиқланди) ва ҳўжалик фаолияти ташаббускори томонидан объектни ишга тушириш бўйича қабул комиссиясига топширилади.

Кўрсатилган умумий талабларни бажариш экологик экспертиза объектларининг атроф табиий муҳитга таъсирининг тармоқлар ва объектлар бўйича таъсирини ҳам ҳар томонлама ҳисобга олишни тақозо этади.

7.2. Экологик экспертиза объектларининг атроф табиий муҳитга таъсирининг фарқлари ва уларни баҳолаш

Табиий ресурсларнинг ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш омили сифатидаги ролининг кучайиб бориши экологик экспертизада ишлаб чиқаришни жойлаштиришнинг «табиат-ишлаб чиқариш» тизими ҳаракати ва ишлаб туришининг самарадорлигини оширишдаги ролининг кучайиб боришини ҳар томонлама ҳисобга олишни тақозо этади. Ишлаб чиқаришнинг жойлашиши эса нормал атроф табиий муҳитни шакллантиришнинг асосий шарт-шароитга айланмоқда, айти пайтда табиатдан фойдаланиш масалалари ишлаб чиқаришни ҳудудий ташкил этишнинг муҳим омилилари қаторига киради. Бу масалаларни ва уларга боғлиқ ҳолда экологик экспертиза объектларини тўғри жойлаштириш мақсад-

ларида тармоқлар, ишлаб чиқариш ва технологияларни уларнинг табиатта ва унинг компонентлари—ер, ўрмон, сув, атмосфера ҳаво-си, ҳамда одамга нисбатан классификациялаш зарур. Тармоқлар ва ишлаб чиқаришни классификациялашда энг аввало уларнинг жонли табиатта ва одамга зарарли таъсирини ҳисобга олиш керак.

Халқ ҳўжалиги тармоқлари гуруҳининг атроф табиий муҳитта таъсири бўйича классификацияси (к-катта, ў-ўрта, п-паст)

3-жадвал

	Халқ ҳўжалиги тармоқлари	Ресурсларин истеъмолад қиллиш бўйича таъсир			Чиқиндиларининг пайдо бўлиши бўйича таъсир			Қўйндагиларга салбий таъсири бўйича:				
		Ер ҳўжамига	Сув ҳўжамига	Ҳомини ҳўжамига	Қаттиқ	Суюқ	Чанг ва газлар	Ерга	Сунга	Ҳавога	Биосферага	Одамга
1.	Иссиқлик энергетикаси	п	к	к	п	ў	к	ф	ў	к	к	-
2.	Гидроэнергетика	ў	к	п	-	-	-	п	п	-	п	-
3.	Нефть ва газ қазиб олиш	п	ў	и	-	П	п	п	п	п	ў	П
4.	Кўмир, сланец, торф саноати	ў	п	п	ў	П	ф	п	п	ў	ф	ў
5.	Қора металлургия	ф	к	к	ф	П	ф	ф	ф	ф	ў	К
6.	Рангли металлургия	ў	ф	к	к	П	ф	к	к	к	к	к
7.	Кимё ва нефть кимё	п	к	ў	ў	ў	ф	ў	ў	к	к	к
8.	Машинасозлик ва металсозлик	п	ф	ў	п	П	п	п	п	п	п	ў
9.	Ўрмон ва ёғочни қайта ишлаш	ў	ў	ў	ў	П	п	ў	п	п	ў	ф
10.	Целюлаза-қоғоз саноати	п	к	к	ф	Б	ф	ў	ў	ў	ў	к
11.	Қурилиш материаллари ишлаб чиқариш	п	ў	к	п	П	п	п	п	п	п	ў
12.	Қурилиш конструкцияларини ишлаб чиқариш	п	ў	к	п	П	п	п	п	п	п	ў
13.	Ойна ва чинни фаянс ишлаб чиқариш	и	п	к	ф	П	ф	п	ў	ў	ў	ў
14.	Енгил саноат	и	п	ф	п	п	п	п	ф	ф	ф	ф
15.	Озиқ-овқат, микробиология омухта озуқа саноати	п	ў	к	п	п	ў	и	ў	ў	ў	ў
16.	Тиббиёт, полиграфия в.б.	п	и	ў	п	-	и	и	п	п	п	п
17.	Қишлоқ ҳўжалиги	к	к	п	ф	ф	п	к	ф	п	ф	п
18.	Ўрмон ҳўжалиги	к	п	п	-	-	-	-	-	-	-	-
19.	Транспорт	ў	п	п	-	п	к	п	п	ў	ф	ў
20.	Қурилиш	п	п	ф	ф	-	и	п	п	п	п	П
21.	Уй-жой коммунал ҳўжалиги	ф	к	-	п	к	ф	ў	к	ў	к	ў

3-жадвалда берилган халқ хўжалиги тармоқлари гуруҳининг табиий ресурслардан фойдаланиш даражасига ва уларнинг атроф табиий муҳит элементларига таъсири ушбу гуруҳ тармоқлари учун ўртача кўрсаткичларга асосланиб тузилган. Бу жадвал маълумотлари экологик экспертиза муносабатларининг ҳамма қатнашчилари учун муҳим аҳамиятга эга. Берилган тармоқ гуруҳлари таркибида ўртача кўрсаткичлари катта фарқ қиладиган тармоқлар ва ишлаб чиқаришлар бор. Шу сабабдан ушбу классификация ҳамма тармоқлар, ишлаб чиқариш, ҳатто технологиялар учун зарур. Масалан, корхоналар, ишлаб чиқариш ва технологияларни жойлаштиришда уларнинг ресурслардан фойдаланиш бўйича ва атроф-муҳит учун зарарлиги бўйича бир хил типдаги, бирикмалари шаклланишига экологик экспертиза назоратида йўл қўймаслик керак. Булар атроф-муҳитни хавфли ифлосланишдан сақлаб қолишга ёки ҳудудларни аҳдатлар босиб кетишига йўл қўймасликнинг асосий шарти ҳисобланади.

3-жадвалда берилган моддий ишлаб чиқариш тармоқлари орасида фақат ўрмон хўжалиги атроф-муҳитга зарарли таъсир кўрсатмайди, балки уни сезиларли даражада яхшилайтиди. Бунинг сабаби шуки, ўрмон хўжалиги фаолияти жонли табиатнинг энг қудратли комплекси ҳисобланган ўрмонлар билан боғланган бўлиб, улар нафақат ўзлари эгаллаб турган майдонларга, балки туташган катта ҳудудларга ҳам ижобий таъсир кўрсатади. Ўрмонларнинг атроф-муҳитга ижобий таъсири икки соҳада намоён бўлади: 1. Ўрмонлар жонсиз табиатни (иқлим, ер, сув ва ҳаво тозаллиги) асраш ва яшилашнинг шунингдек, товуш, шовқин ва бошқа тўлқинларни ушлаб қолишнинг энг самарали омил бўлиб ҳисобланади; 2. Ўрмонлар биотик модда алмашишини, ҳудудларнинг флора ва фауна хилма-хиллигини кўпайтиради ва кучайтиради, ва шулар орқали жонли табиатнинг муҳит шароитига, зараркунанда ва касалликларга чидамлилиги ва барқарорлигини оширади. Буларнинг ҳаммаси ўрмон хўжалигининг табиатдан фойдаланиш ва табиат муҳофазаси, ижтимоий ишлаб чиқаришнинг самарадорлигини оширишдаги аҳамиятини янада кучайтиради.

Халқ хўжалиги тармоқларини атроф табиий муҳитга таъсирининг классификацияси экологик экспертиза муносабатларида табиатдан фойдаланишни тартибга солишни назорат қилишнинг асоси бўлиб хизмат қилади.

7.3. Экологик экспертиза объектларининг атроф табиий муҳитга таъсири бўйича классификацияси

Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси антропоген фаолияти турларининг атроф-муҳит-

га таъсирининг рўйхатини тузиб, уларни учта категорияга ажратган. Шундай фаолият турлари жами 110 номдан иборат бўлиб, улар қуйидаги категорияларга бўлинади.

I. категория (29 фаолият тури) - юқори хавф-хатар.

II. категория (48 фаолият тури) - ўрта хавф-хатар.

III. категория (33 фаолият тури) - паст хавф-хатар.

Ушбу рўйхатта киритилган фаолият турларининг 26,4% I-категория - юқори хавф-хатар, 43,6% II-категория - ўрта хавф-хатар, 30% III-категория - паст хавф-хатар гуруҳлари таркибига киради.

Кўрсатилган рўйхатни тармоқлар бўйича тақсимлаганда, улар қуйидаги хусусиятларга эга эканлигини аниқлаш мумкин:

I категория "юқори хавф-хатар" гуруҳи таркибига кирадиган антропоген фаолият турлари тармоқлар бўйича қуйидагича тақсимланган:

1. Транспорт: республика аҳамиятига эга бўлган автомагистраллар, тезюрар транспорт шосселари, юк терминаллари, аэропортлар, темир йўл деполари; республика аҳамиятига эга темир йўллар; республика аҳамиятига эга нефть ва газ қувурлари; республика аҳамиятига эга бўлган тозалаш иншоотлари ва қувурлар.

2. Ирригация иншоотлари: сув омборлари ва тўғонлар.

3. Тоғ кон саноати: фойдали қазилмаларни қазиб олиш ва қайта ишлаш, радиоктив чиқиндиларни тўплаш ва қўмиш жойлари; нефть ва газ конларини қидириш ва ўзлаштириш; захарли чикитлар шламлари тўпланган жойи; чикитларни қайта ишловчи корхоналар.

4. Электроэнергетика: республика ва давлатлараро электр узаткич линиялари; иссиқлик электр станциялари ва бошқа 300 мегаватт иссиқлик қувватидаги ёқин учун қурулмалар; ядро реакторли иншоотлар.

5. Ҳора ва рангли металлургия: металл қуйиш (литей) ишлаб чиқариши.

6. Кимё саноати: нефтни қайта ишлаш заводлари; гальваник элементлар ва батареялар, аккумуляторлар ишлаб чиқариш; радиоктив моддалар (изотоплар) ишлаб чиқариш; резина ва резина техника буюмлари ишлаб чиқариш.

7. Биотехнологиядан фойдаланувчи ишлаб чиқариш.

8. Машинасозлик саноати: халқаро келишувларга асосан тартибга солинадиган фтор углевод ва бошқа моддалар ичида бўлган жиҳозлар ёки айрим қурилмалар; музлаткич жиҳозлар; кондиционерлар ишлаб чиқариш.

9. Қурилиш материаллари саноати: ойна ва асбест ишлаб чиқариш, цемент ишлаб чиқариш.

10. Табиатдан фойдаланиш ва табиат муҳофазаси: Орол

денгизи ҳавзаси муаммолари (халқаро дастурлар), халқаро келишимлар билан тартибга солинадиган ёввойи ҳайвонлар олами намуналари ёки уларнинг қайта ишланган маҳсулотлари савдоси.

II категория «ўрта хавф-хатар» гуруҳига кирадиган антропоген фаолият турлари тармоқлар бўйича қуйдагича тақсимланган:

1. Транспорт: вилоят аҳамиятига эга автомобил ва темир йўллар, вилоят аҳамиятидаги газ қувурлари; вилоят аҳамиятидаги газ ва нефть қувурлари.

2. Нефть ва нефтни қайта ишлаш саноати: нефть ва нефть маҳсулотлари базалари.

3. Инфратузилма: республика ва вилоят аҳамиятидаги сув тақсимлаш иншоотлари; ер ости сувларини чиқариш магистраллари; магистрал каналлари ва зовурлар.

4. Энергетика: гидроэлектростанциялар; вилоят аҳамиятидаги электр узатиш линиялари; иссиқлик электр станциялари ва ёқилғи ёқувчи қуввати 300 мегаваттдан кам бўлган бошқа қурилмалар.

5. Озиқ-овқат саноати: виночилик ва ферментлаштирилган ичимликлар ишлаб чиқариш, озиқ-овқат саноати (тўлиқ), ўсимлик ва ҳайвон ёғларини ишлаб чиқариш ва қайта ишлаш; тамаки саноати.

6. Енгил саноат: тери ошлаш ва бўяш, пойафзал ишлаб чиқарувчи корхоналар; қоғоз ва картон маҳсулотлари ишлаб чиқариш; мебель ишлаб чиқариш; офис материаллари ва бадий безак ишлари учун материаллар ишлаб чиқариш; чинни буюмлари ишлаб чиқариш; йигирув ва тўқиш ишлаб чиқариши; натурал ва сунъий газламалар ишлаб чиқариш; пахтани қайта ишлаш саноати; ёғочни қайта ишлаш; канош саноати; ёғочни қайта ишлаш; целюлоза ва қоғоз майдалагичларни ҳам қўшиб.

7. Машинасозлик ва металлсозлик: гальванотехника; эҳтиёт қисмлар; кузов йиғиш ёки ишлаб чиқариш; лазер оптикасини ишлаб чиқиш; электротехника жиҳозларини ишлаб чиқиш; радиотехника ва электрон саноати; двигателъ ва машиналарни йиғиш ва таъмирлаш; электр жиҳозларини йиғиш ва таъмирлаш.

8. Кимё саноати: кино ва фото плёнкалар ишлаб чиқариш; изоляция материалларини ишлаб чиқариш; косметик препаратларини ишлаб чиқариш; бўёқлар ишлаб чиқариш; пластмассадан маҳсулотлар ишлаб чиқариш.

9. Хизмат кўрсатиш тармоғи: енгил ва юк автомобилларига хизмат кўрсатиш корхоналари; дастур маҳсулотларини ишлаб чиқариш; кимёвий тозалаш.

10. Қурилиш индустрияси: асбестли маҳсулотларни ишлаб чиқариш; ҳар хил ёғоч плиталарни ишлаб чиқариш; таркибида қўро-

шин қўшилмалари бўлмаган буюмларни ойнадан ишлаб чиқариш.

11. Рангли металлургия: заргарлик буюмлар ишлаб чиқариш, олтин билан ишлаш, ноёб металллар қопламалари билан ишлаш.

12. Типографиялар.

13. Янги ерларни ўзлаштириш.

III категория «паст хавф-хатар» гуруҳига кирадиган антропоген фаолият турлари тармоқлар бўйича қўйидагича тақсимланган:

1. Транспорт: маҳаллий аҳамиятдаги автомобиль йўллари, қўрғон аҳамиятидаги газ қувурлари, ички хўжалик аҳамиятидаги темир йўллар, кўприк ва кўприк йўллар.

2. Нефть кимё: бензин колонкалари.

3. Инфратузилма: хўжаликлараро аҳамиятли сув олиш тармоқлари; насос станциялари; радио ва телеведение эшиттириш тизимлари; таълим ва тарбия соҳаси; дам олишни ташкил этиш; чакана савдо киоскаларига, хизмат кўрсатиш муассасалари, дам олиш ва кўнгиш очиб муассасалари, шунингдек уларни жихозлаш, ресторанлар ва умумий овқатланиш корхоналари, чакана савдо корхоналарини жихозлаш ёки реконструкциялаш.

4. Қишлоқ хўжалиги: чорвачилик ва паррандачилик; озиқ-овқат импорти ва экспорти, боғдорчилик, ғаллачилик; ички хўжалик ерларини ўзлаштириш.

5. Ёнгил ва маҳаллий саноат: сопол буюмларни ишлаб чиқариш хунармандчилиги кунданг (чармдан) буюмлар ва кийим ишлаб чиқариш; музика асбобларини ишлаб чиқиш ва таъмирлаш; пичоқ, қўл инструментлари ва умумий йўналишдаги темир буюмлар ишлаб чиқариш; газламадан кийимлар ишлаб чиқариш; пахта тайёрлаш пунктлари;

6. Озиқ-овқат саноати: гўшт саноати (мол сўйиш ва қайта ишлаш), мева ва сабзавотларни қайта ишлаш, қадоклаш, консервалаш; сут маҳсулотлари ишлаб чиқариш; нон корхоналари;

7. Қурилиш: қурилиш материаллари ва сопол буюмлар ишлаб чиқариш (ғишт, плиткалар, пардозловчи материаллар ва бошқалар), спорт иншоотларини қуриш ва спорт инвесторларини ишлаб чиқариш;

8. Хизмат кўрсатиш соҳаси: темир-терсак йиғиш майдончаси, соат ишлаб чиқариш ва таъмирлаш; резина техника буюмларини таъмирлаш (вулканизация, шиналар наваркаси ва бошқалар), автомобилларга хизмат кўрсатиш станцияси:

Ушбу расмий рўйхат экологик экспертиза муносабатларида экологик вазиятнинг хусусиятларини ҳар томонлама ҳисобга олишда муҳим аҳамиятга эга бўлиб, уни ташкил этиш, тартибга солиш, назорат қилиш функциясини кучайтиришга, самарасини оширишга хизмат қилади.

Қисқача хулосалар

• Экологик экспертиза амалиётида фақат экологик асосланган хўжалик қарорларини амалга оширишни таъминлайди.

Хўжалик фаолияти ташаббусқори экологик экспертизага қуйидаги ҳужжатларни тақдим этади: а) амалдаги кўрсатма ҳужжатларга мувофиқ бажарилган экологик нормаллаштириш материаллари; б) амалдаги кўрсатмаларга мувофиқ тузилган атроф-муҳитга таъсирини баҳолаш (АМТБ) материаллари.

Давлат экологик экспертизаси ушбу ҳужжатларни кўриб чиқади ва шунга асосланиб, уларнинг етарлилиги, объектлилиги ва таъсирини баҳолашнинг чуқурлиги, башоратларнинг асосланганлиги ва тадбирларнинг реаллиги тўғрисида хулоса чиқаради.

Экологик экспертиза объектларини тўғри жойлаштириш мақсадларида тармоқлар, ишлаб чиқариш ва технологияларни уларнинг табиатга нуқтаи назаридан классификациялаш амалга оширилади. Бу классификация экологик экспертиза муносабатларида табиатдан фойдаланишни тартибга солишни назорат қилишнинг асоси бўлиб хизмат қилади.

Экологик экспертиза объектлари атроф-табiiй муҳитга таъсири бўйича қуйидаги учта категорияга бўлинади: 1) юқори хавф-хатар; 2) ўрта хавф-хатар; 3) апст хавф-хатар. Буларни ҳисобга олиш экологик экспертиза самарасини оширишга хизмат қилади.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Давлат экологик экспертизасининг лойиҳадан олдинги босқичда қабул қилинган тартибини тушунтиринг. Унга қандай ҳужжатлар тайёрланади?

2. «Атроф-муҳитга таъсир тўғрисида баёнот» лойиҳаси, «атроф-муҳитга таъсири тўғрисида баёнот», «экологик оқибатлар тўғрисида баёнот» нима? Улар бир-бирларидан қандай фарқ қилади? Уларни билиб олинг ва тушунтиринг.

3. Экологик экспертиза объектларининг атроф табиий муҳитга таъсири нима? У қандай баҳоланади.

4. Халқ ҳўжалиги тармоқлари ғуруҳининг атроф табиий муҳитга таъсири бўйича классификациясини тушунтиринг. У қандай амалий аҳамиятга эга?

5. Антропоген фаолият турларининг атроф табиий муҳитга таъсири бўйича қандай категориялар ажратилади? Улар бир-бирларидан қандай фарқ қилади?

6. I «юқори хавф-хатар» катерориясини таърифланг.

7. II «ўрта хавф-хатар» категориясини таърифланг.

8. III «паст хавф -хатар» категориясини таърифланг.

9. I,II,III категориялардан фойдаланиш амалиётини тушунтиринг.

Асосий адабиётлар

1. «Экологик экспертиза тўғрисида». Ўзбекистон Республикаси қонуни (2000й). Атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш. Қонунлар ва норматив ҳужжатлар. –Т., 2002.

2. Давлат экологик экспертизаси тўғрисида низом (2002й).

3. Национальный доклад. О состоянии окружающей природной среды и использовании природных ресурсов в Республике Узбекистан. –Т., 2002.

4. Природоохранные нормы и правила проектирования: Справочник. –М., 1990.

5. Реймерс Н.Ф. Экология (теория, законы, павила, принципа, гипотеза). –М., 1994.

6. Справочник эколога–эксперта. –Т., 1997.

ЭКОЛОГИК ЭКСПЕРТИЗАНИНГ АСОСИЙ ЙЎНАЛИШЛАРИ

8.1. Экологик экспертизанинг асосий йўналишлари тўғрисида тушунча

Экологик экспертизанинг объекти, илгари кўрсатиб ўтилгандек, ғоят хилма-хил бўлиб, шунга мос ҳолда унинг йўналишлари ҳам бир-биридан тубдан фарқ қилади. Масалан, экспертизанинг объекти дастурлар лойиҳалари, қурилиш лойиҳалари, ишлаб чиқаришни жойлаштириш лойиҳалари, техника ва технология, хомашё ва материаллар, маҳсулотлар, кимёвий моддалар, стандарт ва техник, ҳуқуқий нормаларнинг лойиҳалари ва бошқалар бўлиши мумкин. Ушбу объектлар бўйича экологик экспертиза йўналишлари ҳам шаклланади.

Экологик экспертизанинг барча йўналишларида ҳам лойиҳадан олдин, ҳам лойиҳадан кейинги босқичларда асос қилиб олинган материаллари қаторига иқлим, геологик, гидрогеологик шароитлар, тупроқнинг генетик ва ўз-ўзини тозалаши таърифи, ҳудуднинг ўрмон билан қопланиш даражаси, флора, фауна, аҳоли ва ижтимоий-иқтисодий хусусиятлари тўғрисидаги маълумотлар ва бошқалар кирилади.

Экологик экспертизани ўтказиш натижасида экспертиза объектнинг тўла модели пайдо бўлиши лойиҳанинг эса атроф табиий муҳит муҳофазаси талабларига мос келиши аниқланиши керак. Бу талабга эришиш учун экологик экспертизанинг барча йўналишларида лойиҳанинг қуйидаги хусусиятлари ўрганилиши ва таҳлил қилиниши лозим:

- лойиҳанинг асосий мақсади ва уни туманлардан то республикагача даражадаги аҳамияти;
- лойиҳани жойларда амалга оширишнинг сабабларини асослаш;
- техник имкониятлар, ер ва бошқа ресурслардан фойдаланиш сифими ва ҳажмини ҳисобга олиб техник-иқтисодий асослашни амалга ошириш;
- атроф табиий муҳитнинг ҳозирги ҳолати ва аҳволи, уни атрофдаги концентрациялар билан таққослаш;
- лойиҳа тадбирларининг атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш бўйича типлари ва ишончлилиги;
- атроф-муҳитга эҳтимол тўтилаётган салбий таъсир ва уни камайтириш бўйича тадбирлар;

- инқирозли вазият эҳтимолини аниқлаш мақсадларида техник-иқтисодий эҳтиёжларнинг табиат имкониятларига мувофиқлигини аниқлаш;

- тавсия қилинаётган табиат муҳофазаси тадбирларининг муқобил варианты ва уларни амалга оширишнинг кетма-кетлиги;

- атроф табиий муҳитга энг оз миқдорда (минимум) зарар етказиш билан техник имкониятларни энг кўп даражада (максимум) қўллашни муросага келишини таъминлаш ўртасидаги оптимал вариантни танлаш;

- муқобил қарорларни қўйидаги йўналишда таққослаш: харажат бирлигига лойиҳанинг аҳамияти мезонлари бўйича; ушбу жойда объектни жойлаштиришнинг ижтимоий ва иқтисодий афзаллиги; лойиҳани жойлаштиришнинг қутилмаган оқибатларининг хавф-хатари даражаси; табиат муҳофазаси тадбирларининг шу кундаги ва истиқболдаги қиймати.

Дунёнинг кўпчилик ривожланган мамлакатлари экологик экспертизани табиий, техник, иқтисодий, ижтимоий, геотехник ва табиий-техник тизимлар бўйича ва табиий-хўжалик регионлари бўйича амалга ошириш амалиётини кенг қўлламоқдалар.

Лойиҳалардаги атроф табиий муҳитга таъсирнинг хусусиятлари, уларни аниқлаш, таҳлил қилиш, баҳолаш ва ҳисобга олиш нуқтаи назаридан экологик экспертиза ўтказишнинг қўйидаги асосий комплекс йўналишларини белгилаш мумкин:

- 1) технологик (техника) экологик экспертизаси.
- 2) корхона экологик экспертизаси.
- 3) шаҳарсозлик экологик экспертизаси.
- 4) табиий ресурслардан фойдаланиш, табиатни ўзгартириш лойиҳаларининг экологик экспертизаси.

8.2. Технологик (техника) экологик экспертизаси

Турли хомашё ва материалларга ишлов бериш усуллари мажмуаси технология тушунчасининг маъносини англатади. Айнан ушбу технология хусусиятлари корхоналарнинг маҳаллий табиий шароит ва ресурслар, иқтисодий шароит катта мамлакатнинг шароити билан боғлиқлигини кўрсатади. Шу сабабдан экологик объектларнинг турли технологик усуллари ҳисобга олмасдан, тўлақонли экологик экспертизани ўтказиб бўлмайди. Корхоналарнинг ишлаб чиқариш технологик тузилмаси уларнинг ишлаб чиқариш миқёсларини (ишлаб чиқаришнинг такрорланиши ва сериялиги хусусиятларини), ишлаб чиқариш-технологик даврларнинг тўлиқлигини (бир ёки бир неча ишлаб чиқариш босқичларининг мавжудлиги), ихтисослаштиришнинг характерини (турли буюмларни ишлаб чиқарувчи универ-

сал комбинатлар, ихтисослашган заводлар ва уларнинг стадиялари, детал-узелли, ва бошқа типлари) белгилаб беради.

Технологик экологик экспертиза технология ва техниканинг экологик мос (тўғри) келишини ва ресурс истеъмоли сизимини (ҳажминини) аниқлаш, шунингдек технологиянинг кам чиқитли ёки чиқитсизлигини амалда бўлган нормативлар ва мавжуд энг яхши намуналар билан таққослаб, зарур экологик экспертиза хулосалари ва ечимларига келишни билдиради. Масалан, сувсиз қоғоз ишлаб чиқариш технологияси анаъанавий технологиядан афзалдир; энергия олишни атроф табиий муҳитга энг оз миқдордаги таъсир кўрсатиб амалга ошириш (иссиқликни ҳавога кам чиқариш асосида), энергияни «ифлос» технология орқали олишдан анча афзалдир. Турли туман машиналар ва жиҳозлар, приборлар, назорат воситалари ва тизимлари амалдаги табиат муҳофазаси нормалари ва қоидаларига, экологик хавфсизлик талабларига зид келмаслиги шарт. Масалан оғир ва темир занжирли гилдиракка эга тракторлар тупроқ қатламларини зичлаб ташлайди ва тупроқнинг ўз ўзини тиклаши хусусиятларига зарарли таъсир кўрсатади. Атроф-муҳитга кўплаб зарарли газларни чиқарадиган транспорт воситалари моторлари ҳам экологик талабга жавоб бермайди. Технологик ва техник экологик экспертиза назорати экологик хавфсизлик талабларига жавоб бермайдиган техника ва технологияни рўёбга чиқаришга йўл қўймагликнинг асосий воситаси бўлиши керак.

Технологик экологик экспертиза таркибида препаратлар (кимёвий моддалар) экспертизаси алоҳида ўринни эгаллайди. У кимёвий агентларнинг табиат комплексларига таъсирини аниқлаш билан шуғулланади. Бунда препаратнинг организмга таъсирининг оқибатлари лаборатория тадқиқотларида аниқланади. Препаратнинг захарлилиги (токсинлиги) ва унинг табиат комплексларига қўшимча таъсири табиатда лабораторияда рўйхатга олинган даражадан кескин фарқ қилиши мумкин. Бунинг сабаби шуки, кимёвий моддалар озуқа занжирида тўпланиши мумкин ёки улар бир муҳитдан бошқасига ўтганда ўзгаради, иккиламчи ифлословчиларга айланади ёки бошқа ўзгаришларга учрайди.

Техника, технология, материаллар, моддалар, маҳсулотларнинг янги турларини яратишга доир барча технологик ҳужжатлар давлат экологик экспертизасидан ўтказилиши шарт.

8.3. Корхоналар экологик экспертизаси

Давлат экологик экспертизаси объектлари орасида лойиҳалаштирилади ва атроф табиий муҳит ҳолатига ва фуқаролар

соғлиғига салбий таъсир кўрсатувчи ишлаб турган корхоналар ва бошқа объектлар алоҳида ўринни эгаллайди. Корхона тушунчаси худудий яхлит, ихчам ёки гуж жойлашган, маълум маҳсулотни (хизмат турини) ишлаб чиқариш ва сотиш, пуллаш билан шуғулланадиган, ўз маҳсулотини ишлаб чиқариш ва реализация қилишда нисбатан иқтисодий мустақиллиги, технологик тугалланганлиги билан характерланадиган экологик экспертиза объектидир.

Корхоналарнинг кўпчилиги ўз иш майдонлари ва майдончалари билан шаҳарлар ва уларнинг агломерациялари, қўрғонлари, қишлоқлар табиий ландшафтга қўшилиб кетади ва табиатга турли даражада салбий таъсир кўрсатиб туради. Корхоналар миқёслари, катта-кичиклиги, ихтисослашиши, иқтисодий-географик ўрни ва атроф табиий муҳит билан алоқалари хусусияти, табиатнинг у ёки бошқа компонентларига таъсири ва унинг интенсивлиги, оқова ва чиқиндиларнинг захарлилиги ва зарарлиги ва бошқа кўплаб кўрсаткичлар бўйича бир-бирларидан фарқ қилади. Ўзбекистонда халқ хўжалигининг ҳар хил тармоқлари таркибига кирадиган кўп сонли корхоналар мавжуд. Корхоналарнинг ишлаб чиқараётган маҳсулотларининг хусусияти, белгиланган вазифаси, технология ва умуман табиий характери бўйича ва хизмат тури ўхшаш бўлган маъмуаси тармоқларини ташкил этади. Тармоқлар ҳам корхоналар каби маҳсулоти, табиатга таъсири бўйича гоят хилма-хилдир (З-жадвалга қаранг). Шу сабабдан корхоналар лойиҳаларининг тармоқ, худудий хусусиятларининг экологик хавфсизлилик даражасини комплекс ҳисобга олиш зарур.

Кўпчилик корхоналар худудий хусусиятларга кўра нуқтали объектлар бўлиб, улар қаторига саноат, моддий техника таъминоти, савдо, қурилиш корхоналари киради. Чизиқли корхоналар объектиларига эса транспорт корхоналари (йўл, алоқа коммуникациялари, инфратузилма), майдонли (ландшафздан фойдаланиш) объектиларига-қишлоқ хўжалиги, ўрмон хўжалиги ва бошқалар киради. Улар хусусиятига мос ҳолда табиатдан фойдаланади ва табиатга таъсир кўрсатади. Корхоналар гоят хилма-хил ва кўп сонлидир. Масалан, саноат корхоналари- завод, карьер, комбинат, руда кони, фабрика, шахта ва бошқа типларга бўлинади. Ушбу хусусиятлар экологик экспертизада ҳар томонлама ҳисобга олиниши керак.

Корхоналар лойиҳаларининг экологик экспертизаси ушбу корхона қурилишининг эҳтимол тугилаётган экологик оқибатларини атроф-муҳитнинг мақбул ва йўл қўйиладиган (меъёрадаги) ҳолати билан таққослаб, объектив экспертиза хулосаларини чиқаришни билдиради. Бу хулосалар табиий ресурслардан фойдаланиш бўйича амалдаги норматив-техник ва йўриқнома-услубий ҳужжатларга, табиат муҳофазаси қонунчилиги талаб-

ларига асосланади. Бунда қуйидаги мақсадларга эришиш асосий ўринни эгаллайди:

- корхонанинг амалдаги нормативлардан ортиқ даражада табиатга таъсир кўрсатишининг олдини олиш;
- корхонанинг табиий муҳитга эҳтимол тутилаётган зарарли таъсири унинг фаолиятининг барча даврида экологик хавфсизлик талабларига мос келишини таъминлаш;
- корхона фаолияти атрофда жойлашган бошқа корхоналарга атроф табиий муҳит ҳолатининг ёмонлашуви ва технологик жараёнлар орқали салбий таъсир кўрсатмаслигига эришиш.

Корхоналар лойиҳаларининг экологик экспертизаси қуйидагиларни экспертизадан ўтказишни ўз ичига олади:

1. Корхонанинг узоқ муддатли даврда табиий ресурслар ва табиий шароитга таъсирини баҳолаш. Бундай баҳолаш экологик нормативлар мажмуаси талабларига амал қилиш асосида амалга оширилади.

2. Корхонанинг истиқболда ривожланиши асосий йўналишларининг атроф табиий муҳитга таъсирини ва экологик хавфхатар даражасини ҳар томонлама ҳисобга олиш.

Кўп ҳолларда корхоналарнинг атроф-муҳитга таъсири маҳаллий (локал) характерга эга бўлади. Шу сабабдан асосий эътибор ушбу ҳудудда экологик мувозанатни сақлаб қолишни таъминлашга қаратилади.

Корхоналар лойиҳаларининг экологик экспертизаси ушбу соҳада катта тажрибага эга бўлган юқори малакали мутахассис экспертларнинг кичик гуруҳи (3-5 киши) томонидан корхона жойлашган жойда ўтказилиши керак.

8.4. Шаҳарсозлик экологик экспертизаси

«Экологик экспертиза тўғрисида» Ўзбекистон Республикаси қонунида «шаҳарсозлик ҳужжатларининг барча турлари» давлат экологик экспертизаси объектлари рўйхатига киритилган. Шаҳарсозлик тушунчаси атроф табиий муҳит муаммоларини ҳисобга олган ҳолда ижтимоий-иқтисодий, қурилиш-техник, меъморчилик-бадий, санитария-гигиена қарорларини таъминлайдиган шаҳарлар ва шаҳар агломерацияси, қишлоқ аҳоли пунктлари, қишлоқлараро ҳудудлари планировкаси (режалаштирилиши) ва иморат қурилиши назарияси ва амалиёти ҳисобланади. У ғоят мураккаб ижтимоий-иқтисодий, қурилиш техник, меъморчилик-бадий, санитария-гигиена муаммолари комплексини қамраб олади, шу жумладан улар қаторига қуйидагилар киради: ишлаб чиқаришни рационал жойлаштириш, аҳоли

яшаш манзиллари ва шаҳарлар ўсишини тартибга солиш, уларни реконструкция қилиш ва ободонлаштириш, унда атроф-муҳит муҳофазаси муаммосини ҳисобга олиш; йўл ва транспорт тизимларини ташкил этиш; шаҳар қурилишини индустриялаштириш; шаҳар ва қишлоқларнинг меъморчилик-бадий қиёфасини шакллантириш ва бошқалар.

Шаҳарсозлик экологик экспертиза амалиётида биринчи даражали аҳамиятга эга йўналиш ҳисобланади. Унинг бундай аҳамияти қуйидагилар билан белгиланади: мамлакатнинг мавжуд асосий фондларининг асосий қисми (мамлакат миллий мулкнинг асосий қисми) аҳоли яшаш манзилларида тўпланган. Улар қаторига уй-жой коммунал хўжалиги, саноат, савдо, маданият, маориф ва фан, соғлиқни сақлаш соҳаларининг деярли барча асосий фондлари, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришнинг ирригация ва мелiorация иншоотларидан ташқари асосий воситаларининг бир қисми киради. Шу сабабдан аҳоли яшаш манзилларида атроф-муҳит муҳофазаси, экологик хавфсизликни таъминлаш, санитария-гигиена нормалари ва қоидаларига амал қилиш, уларни фавқулодда табиий ва техноген характердаги таъсирдан муҳофаза қилиш экологик экспертизанинг муҳим вазифалари қаторига киради.

Шаҳарсозлик экологик экспертизаси шаҳар ва қишлоқларнинг атроф табиий муҳитга таъсирини баҳолаш бўлиб, у шаҳарсозлик лойиҳаларини рўёбга чиқаришнинг аҳтимол тутилаётган экологик оқибатларини аниқлаш билан шуғулланади. Аҳоли яшаш манзиллари табиий муҳитга антропоген таъсирнинг деярли барча турлари ва йўналишларини ўзида мужассамлаштирган. Чикиндилар (майший ва саноат чикиндилари), саноат ва транспортнинг атмосферага чиқарадиган хилма-хил ифлослантйрувчи моддалари, коммунал хўжалиги ва саноат оқавалари, ер ости ва ер усти сувларининг ифлосланиши, техноген ва табиий фавқулодда вазиятларнинг тез-тез содир бўлиши, кимёвий ва биологик моддалар билан ифлосланиш ва бошқалар шулар қаторига киради. Шаҳарсозлик экологик экспертизаси-шаҳарсозлик фаолияти соҳасидаги хужжатларнинг экологик хавфсизлик талабларига мос келишини ёки келмаслигини аниқлаш билан шуғулланади.

Шаҳарсозлик экологик экспертизаси қонун хужжатларида белгиланган тартибда шаҳарсозлик хужжатларининг барча турларини давлат экологик экспертизасидан ўтказади, ушбу йўналишда белгиланган тартибда лойиҳа, илмий тадқиқот ва бошқа ташкilotларни, мутахассисларни жалб этади, тадқиқот натижаларига асосланиб хулоса тузади. Шаҳарсозлик давлат экологик экспертизасининг хулосаси экспертиза объекти рўёбга чиқариш мумкинлиги ёки мумкин эмаслиги тўғрисидаги яқунларни ўз ичига олган бўлади.

Шаҳарсозлик экологик экспертизаси Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси тайинланган мутахассис экспертлар томонидан ўтказилади. Бундан ташқари Ўзбекистон Республикасининг меъморчилик ва қурилиш бўйича давлат қўмитаси таркибида Давлат экспертизаси бош бошқармаси ҳам фаолият кўрсатади. Улар асосан ички идоравий экологик экспертизани ўтказадилар.

8.5. Табиий ресурслардан фойдаланиш ва табиатни ўзгартириш лойиҳаларининг экологик экспертизаси

Бу йўналиш экологик экспертиза объектлари ва асосий йўналишларининг деярли ҳаммасини қамраб олади ва ушбу муаммонинг мураккаблиги ва ечимини топишнинг қийинлиги билан алоҳида ажралиб туради. Табиатни ўзгартириш тушунчаси табиий комплексларнинг биологик уларнинг маҳсулдорлигини ва иқтисодий самарадорлигини ошириш учун атроф-муҳитнинг табиий шаклланган экологик мувозанатини ўзгартиришга йўналтирилган антропоген тадбир тизимини барпо этишни билдиради. У табиатдан фойдаланишнинг муҳим таркибий қисми ҳисобланади. Табиатни ўзгартиришнинг муҳим воситалари ва йўналишларига янги ҳудудларни ҳўжалик жиҳатдан ўзлаштириш ёки табиий тизимларнинг биологик ёки бошқа маҳсулдорлигини тиклаш, гидроэлектрстанциялар, сув омборлари, ирригация каналлари барпо этиш, мелиорация тадбирларини амалга ошириш, шу жумладан ихота ўрмонларини барпо этиш, чўллارни, тоғларни ўзлаштириш ва бошқалар киради. Табиатни ўзгартириш қутилаётган самарага эришиш учун олдиндан режалаштирилаётган ландшафтни қайта қуриш тадбирларини амалга оширишни билдиради. Табиатни антропоген ўзгартириш айрим ҳолларда биотик туркумнинг у ёки бошқа даражада деградациясига олиб келади. У ҳудудларнинг чўллашуви мавжуд бўлган жойларда биологик маҳсулдорлигини тиклаш ва ҳўжалик унумдорлигини оширишнинг муҳим йўналиши ҳисоблинади.

Табиатни ўзгартириш лойиҳаларини рўёбога чиқаришни экологик экспертизадан ўтказиш, унинг яқин ва узоқ истиқболдаги оқибатларини ҳар томонлама ҳисобга олиш керак. Табиатни ўзгартириш экология ва табиатдан фойдаланишнинг қонунлари, қоидалари, принциплари таъсири билан чекланган. Одамнинг табиатни чексиз ўзгартириши имкониятлари борлиги тўғрисидаги тасавури узоқ ўтмишда қолиб кетган. Инсоннинг табиатни ўзгартириши фақат экология ва табиатдан фойдаланиш қонунлари, қоидалари, принциплари доирасида амалга ошириши мумкин. Табиатни ҳаддан ташқари антропоген ўзгартириш иқтисодий ҳалокатли ва экологик

хавфли бўлиб, охир-оқибатда одамнинг биологик тур-сифатида яшаши учун яроқсиз бўлган шароитни юзага келтириши мумкин.

Табиатни ўзгартириш кўпчилик экологик экспертиза объектларининг лойиҳалари таркибига киради. Масалан, шундай объектларга давлат дастурларининг, концепцияларининг, ишлаб чиқариш кучларини, ижтимоий ва иқтисодий соҳа тармоқларини жойлантириш ҳамда ривожлантириш схемаларининг лойиҳалари киради. Барча вариантларда табиатни антропоген ўзгартириш табиий тизимларни мувозанат ҳолатидан чиқишига қўйилмаслиги, уларнинг ўз-ўзини қўллаб-қувватлаши хоссаларини сақлаб қолишига қаратилиши керак.

Табиатни ўзгартириш лойиҳаларининг экологик экспертизаси минтақавий ва локал (маҳаллий) даражада назарда тутилаётган табиий муҳит ўзгаришининг экологик-ижтимоий-иқтисодий самарадорлиги ва экологик хавфсизлигини баҳолашни билдиради. У қуйидаги қисмлардан ва эксперт йўналишидан тузилган бўлади: а) лойиҳанинг умумий экспертизаси (лойиҳанинг конкрет объекти: қурилиш, бевосита амалга оширилаётган ижтимоий-иқтисодий тадбирлар тизими); б) муқаррар табиий занжирли реакцияларнинг экологик-ижтимоий-иқтисодий экспертизаси (рўёбга чиқариш назарда тутилаётган тадбирларнинг табиий муҳитга, аҳоли яшаши ва ҳаётига бугун ва истиқболда таъсири оқибатларини баҳолаш); в) барча иерархия даражасидаги экотизимлар ва геотизимларнинг экологик экспертизаси (локал-регионал-миллий-субрегионал-глобал даража).

Экологик экспертизанинг кўрсатилган қисмлари ва эксперт йўналишлари бўйича дастлаб алоҳида экспертиза ўтказилади ва бундай табиат компонентлари (экологик компонентлар) бўйича эксперт таҳлили амалга оширилади. Сўнгра интеграл экологик экспертиза ўтказилади ва шу асосда экологик иерархия ва экологик-иқтисодий районлаштиришнинг барча бўғинлари ва даражаси қамраб олинади. Ушбу йўналишларда табиий муҳитга антропоген таъсирининг экологик, ижтимоий, иқтисодий параметрлари яқин ва узоқ истиқбол учун ҳар томонлама чуқур тадқиқ этилади.

Табиатни ўзгартириш лойиҳаларининг экологик экспертизаси экология ва табиатдан фойдаланишнинг барча қонунлари, қоидалари, принципларига асосланади. Бунда уларнинг рўёбга чиқарилаётган лойиҳалар доирасидаги эҳтимол тутилаётган таъсири оқибатлари, амалга оширилаётган хўжалик тадбирларига мос келиши ҳар томонлама эксперт текширувидан ўтказилади. Шу сабабдан ва экспертиза объектининг ўзига хослиги ушбу экспертизани ўтказишда махсус профессионал тайёргарликни талаб қилади.

Қисқача хулосалар

Экологик экспертиза объектнинг хилма-хиллигига мос ҳолда унинг йўналишлари ҳам бир-биридан тубдан фарқ қилади. Амалиётда унинг табиий, техник, иқтисодий, ижтимоий, табиий-техник, геотехник тизимлар, табиий хўжалик регионлари бўйича амалга ошириладиган йўналишлари кенг қўлланилади.

Экологик экспертиза ўтказишда лойиҳалардаги атроф табиий муҳитга таъсирнинг хусусиятлари, уларни аниқлаш, таҳлил қилиш, баҳолаш ва ҳисобга олиш нўқтаи назаридан қуйидаги комплекс йўналишлари ажратиш мумкин: 1) технологик (техника) экологик экспертизаси; 2) корхона экологик экспертизаси; 3) шаҳарсозлик экологик экспертизаси; 4) табиий ресурслардан фойдаланиш, табиатни ўзгартириш лойиҳаларининг экологик экспертизаси.

Технологик экологик экспертиза технология ва техниканиннг экологик мос келиши ва ресурс истеъмоли сифимини (ҳажминини) аниқлаш асосида зарур хулосалар ва ечимларга келишни билдиради. Техника технология, материаллар моддалар, маҳсулотларнинг янги турларини яратишга доир барча технологик ҳужжатлар давлат экологик экспертизасидан ўтказилиши шарт.

Корхоналар лойиҳаларининг экологик экспертизаси ушбу корхона қурилишнинг эҳтимол тутилаётган экологик оқибатларини атроф-муҳитнинг мақбул йўл қўйиладиган (меъёрдаги) ҳолати билан таққослаб, объектив экспертиза хулосаларини чиқаришни билдиради. Хулосалар табиий ресурслардан фойдаланиш бўйича амалдаги норматив-техник ва йўриқнома—услубий ҳужжатларга, табиат муҳофазаси қонунчилиги талабларига асосланади.

Шаҳарсозлик экологик экспертизаси шаҳарсозлик фаолияти соҳасидаги ҳужжатларнинг экологик хавфсизлик талабларига мос келишини ёки келмаслигини аниқлаш билан шуғулланади.

Табиатни ўзгартириш лойиҳаларининг экологик экспертизаси минтақавий ва маҳаллий (локал) даражада назарда тутилаётган табиий муҳит ўзгаришининг экологик—ижтимоий-иқтисодий самарадорлиги ва экологик хавфсизлигини баҳолаб, хулоса чиқаришни билдиради.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Экологик экспертизанинг қандай асосий йўналишлари бор? Уларнинг бир-биридан фарқини тушунтиринг.
2. Экологик экспертизанинг барча йўналишлари учун хос бўлган умумий хусусиятларини таърифланг.
3. Технологик (техника) экологик экспертизаси нима? Унинг ўзига хос хусусиятларини тушунтиринг.
4. Корхоналар экологик экспертизасининг асосий хусусиятларини таърифланг?
5. Корхоналар экологик экспертизасининг асосий мақсади нима? У қандай ўтказилади?
6. Шаҳарсозлик экологик экспертизаси қандай ўзига хос хусусиятларга эга?
7. Шаҳарсозлик экологик экспертизаси қандай муаммоларни ўрганади ва уларнинг ечимини топади?
8. Табиий ресурслардан фойдаланиш ва табиатни ўзгартириш лойиҳалари экологик экспертизасининг умумий хусусиятларини таърифланг.
9. Табатни ўзгартириш лойиҳаларининг экологик экспертизаси қандай йўналашларини қамраб олади? Уларнинг аҳамиети ва фарқини тушунтиринг.

Асосий адабиётлар

1. Атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш. Қонунлар ва норматив ҳужжатлар. –Т., 2002.
2. «Экологик экспертиза тўғрисида». Ўзбекистон Республикаси қонуни (2000й). Атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш. Қонунлар ва норматив ҳужжатлар. –Т., 2002.
3. Давлат экологик экспертизаси тўғрисида низом. Атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш. Қонунлар ва норматив ҳужжатлар. –Т., 2002.
4. Национальный доклад. О состоянии окружающей природной среды и использовании природных ресурсов в Республике Узбекистан. –Т., 2002.
5. Дончева А.В. Экологическое проектирование и экспертиза. Практике учебное пособие. –М., 2002.
6. Ли Н. Экологическая экспертиза. Учебное руководство. –М., 1995.
7. Природоохранные нормы и правила проектирования: Справочник. –М., 1990.
8. Справочник эколога-экономиста. –Т., 1997.

ЭКОЛОГИК ЭКСПЕРТИЗА ХИЗМАТИНИ ТАШКИЛ ЭТИШ ВА ДАВЛАТ ЭКОЛОГИК ЭКСПЕРТИЗАСИНИНГ ХУЛОСАСИГА ҚУЙИЛАДИГАН ТАЛАБЛАР¹

9.1. Давлат экологик экспертиза хизматини ташкил этиш

Экологик экспертиза табиатни муҳофаза қилиш тизимининг ажралмас таркибий қисми бўлиб, у аниқ равшан экологик тадбирлар тизимини амалга оширишда муҳим роль ўйнайди. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов ва республика ҳукумати мамлакат аҳолисининг яшаш учун соғлом шарт-шароит вужудга келтириш ва табиатдан фойдаланиш ва табиат муҳофазаси самарадорлигини оширишни давлат экологик сиёсатининг устувор йўналиши деб қарамоқда. Бу соҳада қўшлаб аниқ мақсадга қаратилган тадбирлар изчил амалга оширилмоқда. Ўтмишда табиатга етказилган зарарни тuzатиш ва атроф-муҳитни муҳофаза қилишга қаратилган ва замон талабларига, мамлакат манфаатларига жавоб берадиган сиёсатни амалга ошириш республиканинг энг долзарб муаммоларидан биридир. Бу муаммонинг ечимини топишда аниқ мақсадга қаратилган, самарали ва экологик хавфсизликни таъминлашга йўналтирилган экологик экспертиза тизимини мустаҳкамлаш ва унинг хизматларининг самарасини ошириш муҳим аҳамиятга эга.

Республикада табиатни муҳофаза қилишнинг шу жумладан, экологик экспертизанинг мустаҳкам ҳуқуқий асоси яратилган. Ҳозирга қадар табиатдан фойдаланувчиларнинг муносабатларини тартибга соладиган ҳамда экологик жиҳатдан хавфсиз фаолият мезонларини белгилайдиган 80 дан кўпроқ қонунлар ва шу қонунлар асосидаги ҳужжатлар қабул қилинган. Асосий қонун «Экологик экспертиза тўғрисида»ги қонун ҳисобланади. Улар экологик экспертиза учун ҳам ҳуқуқий асос бўлиб хизмат қилади.

Ўзбекистонда атроф-муҳитни муҳофаза қилиш бўйича бош ижро этувчи орган Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси бўлиб, у бевосита Олий Мажлисга бўйсунди. Давлат экологик экспертизасини ташкил этиш ва ўтказини ваколати ҳам ушбу қўмита зиммасига юкланган. Унинг экспертиза соҳасидаги асосий фаолияти экологик экспертиза тизимини ташкил этиш ва ривожлантириш, атроф-муҳитга ва инсон саломатлигига таъсирни экологик иқтисодий баҳолашни амалга оширишга қаратилган.

¹ Бу боб материаллари қуйидаги манбаларга асосланиб ёзилган: 1) «Экологик экспертиза тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни (2000 й.); 2) Справочник эколога-эксперта. —Т., 1997.

Давлат экологик экспертизаси Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг, Қорақалпоғистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш қўмитасининг, вилоятлар ва Тошкент шаҳар табиатни муҳофаза қилиш қўмиталарининг ихтисослашган эксперт бўлинмалари томонидан ўтказилади. Улар биргаликда Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг ягона давлат экологик экспертизаси тизмини ташкил этади.

Давлат экологик экспертизаси органлари ўртасидаги ўзаро алоқалар шартнома асосида амалга оширилади.

Энг муҳим халқ хўжалик муаммолари ечимлари бўйича ҳужжатлар, халқ хўжалиги ривожланишининг тармоқ схемалари, йирик шаҳарларнинг бош режалари, давлат дастурлари, янги техника, технология, материаллар, моддалар, норматив-услубий ҳужжатлар, экологик нормативлар лойиҳалари, I ва II категориядаги энг йирик ва экологик мураккаб объектлар ва комплексларнинг атроф-муҳитга таъсирини баҳолаш Бош давлат экологик экспертиза (Бошдавэкэкспертиза) экспертлари томонидан ўтказилади. Унинг қарорига мувофиқ I ва II категориядаги объектлар экспертиза учун жойларга берилиши мумкин.

Экологик нормативлар лойиҳаси ва III категория объектлари ва комплексларининг атроф-муҳитга таъсирини баҳолаш бўйича ҳужжатлар экспертизаси, шунингдек экологик мувофиқлаштиришга тааллуқли объектлар давлат экологик экспертизаси тизимининг маҳаллий органлари томонидан ўтказилади. Ушбу объектлар Бошдавэкэкспертиза томонидан ҳам экспертизадан ўтказилиши мумкин.

Бош давлат экологик экспертизаси қуйидагиларни амалга оширади:

- жойлардаги бўлинмаларга услубий раҳбарликни амалга оширади, маслаҳат ва амалий ёрдам беради, фаолиятини мувофиқлаштиради, эксперт хулосалари сифатини танлаб назорат қилади;

- Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг давлат экологик экспертизаси тизими ходимларининг малакасини оширишни ташкил этади, зарур йўриқномалар ва маълумотномалар билан таъминлайди;

- Давлат табиатни муҳофаза қилиш қўмитасига норматив-техник ҳужжатларни ишлаб чиқиш ва такомиллаштириш бўйича таклифлар беради ва уларни шакллантиради;

- маҳаллий органларнинг аризаларига мувофиқ бошқа хизматларни бажаради.

9.2. Давлат экологик экспертизаси хулосасининг тузилма ва мазмунига қўйиладиган талаблар

Давлат экологик экспертизасининг хулосасига қўйиладиган расмий талаблар қўйидагилардан иборат.

1. Давлат экологик экспертизаси Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг эксперт органлари мутахассислари томонидан ўтказилади. Зарур ҳолларда атроф-муҳитга таъсирни баҳолашнинг айрим масалалари бўйича штатдан ташқари экспертлар жалб қилиниши мумкин. Алоҳида мураккаб вазиятларда экспертизага тақдим этилган ҳужжатлар Давлат экологик экспертизаси кенгашига муҳокама қилиш учун тақдим этилиши мумкин.

2. Экологик экспертиза жараёнида Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси экспертлари томонидан тақдим этилган ҳужжатларни расмийлаштириш ва кўриб чиқиш амалга оширилади. Унда қўйидагилар кўриб чиқилади:

- тақдим этилган ҳужжатлар таркибининг амалдаги расмий ҳужжатлар, қурилиш нормалари ва қоидалари, Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг амал қилинадиган ҳужжатларига мос келиши текширилади;

- экспертизанинг вазифаси белгиланади, йўналиши ва доираси, уни ўтказиш шакли ва усуллари аниқланади;

- ушбу ҳужжалик фаолиятини рўёбга чиқаришнинг зарурлигини асослаш ва уни амалга ошириш усуллари, назарда тутилаётган техник, инженерлик ва меъморчилик-планировка қарорлари, моддий, хомашё ва энергетика ресурсларидан комплекс ва рационал фойдаланиш зарурати ва бошқаларни асослаб берилганлиги текширилади;

- ҳужжалик фаолиятининг атроф-муҳитга таъсирининг миқёслари, таъсирнинг аниқланган омилиларининг тўлиқлиги ва уларнинг экологик хавфлилик даражаси аниқланади;

- мўжалланган тадбирларнинг табиат муҳофазаси қонunchилиги талабларини таъминлашнинг, шунингдек авария вазиятларини оғоҳлантириш ва уларнинг эҳтимол тутилаётган оқибатларини бартараф этишнинг етарлилиги аниқланади;

- ушбу ҳужжалик фаолияти турининг экологик хавфсизлигини таъминлаш устидан назорат қилишнинг фойдаланишга тавсия қилинаётган оператив методлари ва назоратнинг бошқа турлари таҳлил қилинади;

- атроф-муҳитга кимёвий моддалар ва технологияларнинг таъсирини баҳолашнинг асосланиб берилганлиги текширилади;

- ишлаб чиқарилаётган маҳсулот ва хосил бўлаётган чиқиндиларнинг экологик хавфлилик даражасини баҳолаш, шу-

нингдек уларни қайта ишлашнинг регионал кооперациялашуви имкониятлари текширилади;

• назарда тутилаётган фаолият турини амалга оширишнинг экологик, ижтимоий ва иқтисодий оқибатлари тўғрисидаги ахборотлар таҳлил қилинади

3. Қўриб чиқиш натижалари бўйича Давлат экологик экспертизаси хулосаси тузилади. Унда барча бўлимлар бўйича қўриб чиқишга тақдим этилган агроф-муҳитга таъсирни баҳолаш материаллари қисқа таърифланган ахборотлар мавжуд бўлиши, унинг ҳажми эса 3-4 бетли матндан опмаслиги керак. (қаранг: 9.3 параграф)

4. Давлат экологик экспертизаси хулосасига ижрочи-эксперт, раҳбарнинг муовини (Бошдавэкэкспертизада шунингдек бош эколог) томонидан қайд белгиси (виза) қўйилади ва эксперт бўлинмаси раҳбари томонидан имзоланади.

5. Бошдавэкэкспертизанинг «Хулосаси» нухаси экспертига объекти жойлашган худуддаги табиатни муҳофаза қилиш қўмитаси экспертиза бўлимига билдириш учун жўнатилади.

6. Давлат экологик экспертизани ўтказиш муддатлари унинг меҳнатни талаб қилиши ҳажмига боғлиқ ҳолда белгиланади ва қоида тариқасида, биринчи маротаба амалга ошираётган ишлар учун 45 кундан опмаслиги, қайта экспертиза учун эса 30 кун берилади. Айрим ҳолларда алоҳида йирик ва экологик мураккаб объектларни қўриб чиқишда, юқорида кўрсатилган муддатлар эксперт органи раҳбарининг қарорига мувофиқ узайтирилиши мумкин.

7. Экспертизани бошлаш ва тамомлаш муддатлари эксперт ишларини ўтказиш шартномаларини тузишда аниқланади ва тўловларни амалга ошириш муддатларига боғлиқ бўлади.

9.3. Давлат экологик экспертизаси хулосасининг мазмуни ва матни

Давлат экологик экспертизасининг мазмуни унинг расмий тасдиқланган матнида (формасида) ифодаланган. Давлат экологик экспертизаси расмий хулосасини ёзишнинг намунаси қуйидаги шаклда бўлади.

Манзил: хулосани олувчи
ДАВЛАТ ЭКОЛОГИК ЭКСПЕРТИЗАСИ ХУЛОСАСИ

Объект бўйича:

Буюртмачи:

Бажарувчи:

1. ҳужжатларни ишлаш учун асос (лойиҳалаштириш учун топшириқлар, давлат мақсадли дастурлари, ривожланишнинг тармоқ схемалари, қурилишнинг инвестицияларини асослаш ва бошқалар).

2. Асосий маълумотлар ва қарор қабул қилиш.

2.1. Қурилиш участкаси таърифи:

• объектни жойлаштириш вариантлари, танланган участканинг (майдонча, трасса) афзаллиги ва қиёсий таҳлили натижалари;

• районнинг ва қурилишга тавсия қилинган майдоннинг қисқача таърифи;

• табиий-иқлим, инженерлик-геологик, экологик ва бошқа шароитлар тўғрисида маълумотлар;

2.2. Маҳсулотни ишлаб чиқаришнинг қуввати ва номенклатураси (рўйхати);

2.3. Қуриладиган объектнинг умумий таърифи ва технологик қисмининг экологик баҳоси;

2.4. Инженерлик таъминоти;

• ишлаб чиқариш ва хўжалик-маиший эҳтиёжлар учун ёқилғи, энергетик ва иссиқлик энергияси таъминоти манбалари;

• иккиламчи энергетик ва хомашё ресурсларидан фойдаланиш;

2.5. Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш:

• ҳаво муҳитига таъсир кўрсатувчи манбаларнинг экологик таҳлили;

• табиат муҳофазаси характеридаги тавсия қилинадиган технологик тадбирлар ва қарорларнинг таҳлили;

• чанг-газ тозаловчи жиҳозлар билан таъминланганлик;

• автотранспортнинг ҳаво муҳитига таъсирининг ҳисоблари;

• зарарли моддаларнинг тарқалиши ҳисобларининг таҳлили;

2.6. *Ер ости сувларини муҳофаза қилиш:*

• қурилишнинг мақсади (кенгайтириш, реконструкция), сув истеъмоли, сув истеъмоли ва сув тақсимоти баланс схемаларининг таърифи;

• асосий салбий таъсир манбалари, тозалаш иншоотларининг таърифи;

• айланма сув таъминотининг мавжудлиги ва ёмғир-жала сувлари канализацияси;

2.7. *Суғориладиган деҳқончилик:*

• суғориладиган ерларнинг мелиоратив ҳолатини баҳолаш, сув ресурсларини тежаш бўйича тадбирлар;

• сув омборларининг таърифи;

• суғориладиган ва бошқа ерларни олишнинг (олиб қўйишнинг) таъсирини баҳолаш;

- аҳоли пунктларида ер ости сувлари сатҳининг кўтарилиши;
- ер ости сувлари динамикасига таъсирни баҳолаш;
- канал (зовур) пораметрлари, участкалар бўйича сув сарфи, филтрацияга қарши тадбирлар, зовур сувларининг минерализацияси;
- сув олиш иншооти (водозабор), зовур тизимлари самарадорлигининг экологик таҳлили;
- мавжуд ва лойиҳалаштирилаётган манбалар таъсирининг, шу жумладан ўғитлар ва заҳарли химикатларни сақлаш шароитларининг таҳлили;
- мелиоратив тадбирларнинг ижтимоий-иқтисодий самарадорлиги;

2.8. Шовқиндан муҳофаза қилиш.

- шовқиннинг салбий таъсирининг таҳлили, шовқинни пайсатириш тадбирлари, методлари ва воситаларининг рўйхати;
- ишлаб чиқаришнинг турли манбаларининг шовқин таъсирини баҳолаш;
- шовқиндан муҳофаза қилиш тадбирларининг самарадорлиги;

2.9. Ердан рационал фойдаланиш, ер ости бойликларини муҳофаза қилиш;

- ерларнинг таърифи ва уларни қурилишга ажратишнинг қиймати;
- ер рекультивацияси таърифи;
- мавжуд фойдали қазилмаларнинг ва муҳим аҳамиятга эга ер ости манбаларининг таърифи;

2.10. Ўсимлик ва ҳайвонат оламини муҳофаза қилиш:

- ҳайвонат оламини муҳофаза қилиш ва бунда қушларнинг мавсумий учиб ўтишга асосий эътибор бериш ва ялтироқ қопламаларни қўллаш;

- сунъий муҳофаза иншоотлари, экранлаштирилган қурилмалар, кўтармалар (тепалар), чуқурликлар (ўйилмалар) ва бошқаларнинг таъсири;

- доривор ва озик-овқат ўсимликларни тайёрлаш ва ишлаб чиқариш бўйича тадбирлар;

- чангдан муҳофазалаш, яйловларни муҳофазалаш полосаларини (минтақаларни), эрозияга қарши ва мелиоратив дарахтзорларни барпо этиш, кумларни мустаҳкамлаш ва бошқалар.

- 2.11. Технологик ечимларнинг тўлиқлиги ва ишончлилигини экологик баҳолашни таҳлил қилиш, чиқарувчи, оқава, чиқинди манбаларининг таърифи;

- 2.12. Кўрилаётган объект таъсири зонасида атроф-муҳит ҳолатининг ҳозирги аҳолини баҳолашнинг таҳлили;

- 2.13. Экологик хаританинг тўлиқлиги ва ишончлилигининг таҳлили ва экологик баҳолаши;

2.14. Авария вазиятларининг таҳлили ва экологик баҳола-
ниши;

2.15. Назарда тутилаётган фаолиятни амалга оширишнинг
оқибатлари таҳлили;

3. Тақдим қилинган ҳужжатларнинг амалдаги норма ва қоида-
ларга мос келишининг таҳлили;

4. Тақдим қилинган қарорни эксперт баҳолаш:

– экспертиза объекти бўйича принципиал мулоҳазалар;

– экспертиза объекти экологик иловасининг атроф-муҳитга
таъсирни баҳолаш (АМТБ) процедурасига мос келиши тўғрисида
хулосалар;

5. Экспертиза объектини рўёбга чиқаришнинг мақсадига му-
вофиқлиги ва шарт-шароитлари тўғрисида умумий хулосалар, шу-
нингдек унинг экологик иловаларининг бундан кейинги босқичга
ўтказиш жараёнлари бўйича қарор: мувофиқлаштириш ёки тас-
диқлашга (амалга ошириш) тавсия, атроф-муҳитга таъсирни ба-
ҳолашнинг навбатдаги босқичини бажаришнинг зарурлиги, рад этиш
ёки тақдим қилинган материални камчилигини тўлдириб охирига
етказиш ва қайта экспертиза зарурлиги.

Комитет раиси.

(экспертнинг фамилияси, исми,

отасининг исми

телефони: _____)

Берилган ушбу намунадан кўришиб турибдики, давлат эколо-
гик экспертизаси натижалари бўйича тузиладиган хулоса экспертиза
объектлари бўйича кўплаб ҳужжатларни ҳар томонлама таҳлил қилиш-
га, уларнинг табиат муҳофазаси қонунчилиги талабларига мос кели-
ши ёки келмаслигини аниқлашга асосланади. Давлат экологик экс-
пертизаси хулосасида экспертиза объектлари экологик хавфсизлик
нуқтаи назаридан баҳоланади ва объектни рўёбга чиқариш бўйича
илмий асосланган хулосалар чиқарилади. Давлат экологик экспер-
тизасининг хулосаси давлат экологик экспертизаси объектини рўёбга
чиқариш ва молиялашда юридик ва жисмоний шахслар томонидан
ижро этилиши мажбурийлиги қонун ҳужжатларида белгиланган.

Давлат экологик экспертизаси хулосаси бир томондан амал-
даги экологик экспертиза тўғрисидаги қонун ҳужжатларига ва шу
қонунлар асосидаги ҳужжатларга, бошқа томондан-экология ва та-
биатдан фойдаланишнинг кўплаб комплекс қонунлари, қоидалари
ва принципларига ва уларнинг эҳтимол тутилаётган ҳаракати ва
таъсирини ҳар томонлама ҳисобга олишга асосланади. Шу сабаб-
дан давлат экологик экспертизаси хулосаси энг муҳим яқуний ҳуж-
жат сифатида экологик экспертиза фанининг назарияси ва амали-
ётига асосланиб амалга оширилади.

Қисқача хулосалар

Экологик экспертиза мамлакат табиатини муҳофаза қилиш тизимининг ажралмас таркибий қисми бўлиб, у аниқ равшан экологик тадбирлар тизимини амалга оширади.

Экологик экспертиза тизими Ўзбекистонда барно этилган мустақкам ҳуқуқий асосга таяниб ўз фаолияти амалга оширади. Бу соҳадаги асосий қонун ҳужжати «Экологик экспертиза тўғрисида»ги қонундир.

Давлат экологик экспертизасини ташкил этиш ва ўтказиш Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси зиммасига юкланган.

Давлат экологик экспертизаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси, Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳар табиатни муҳофаза қилиш қўмиталарининг ихтисослашган эксперт бўлинмалари томонидан ўтказилади. Улар биргаликда Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг ягона давлат экологик экспертизаси тизимини ташкил этади.

Давлат экологик экспертизаси органлар ўргасидаги ўзаро алоқалар шартнома асосида амалга оширилади.

Давлат экологик экспертизаси хулосасининг тузилма ва мазмунига қўйидаги талаблар қўйилади: 1) Давлат экологик экспертизаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг эксперт органлари мутахассислари томонидан ўтказилади; 2) экологик экспертиза жараёнида экспертлар тақдим этган ҳужжатлар расмийлаштирилади ва кўриб чиқилади; 3) кўриб чиқиш натижалари бўйича Давлат экологик экспертизаси хулосаси тузилади; 4) хулосага ижрочи-эксперт, раҳбарнинг муовини томонидан қайд белгиси қўйилади ва эксперт бўлинмаси раҳбари томонидан имзоланади; 5) хулоса нусхаси экспертиза объекти жойлашган ҳудуддаги табиатни муҳофаза қилиш қўмитаси экспертиза бўлимига билдириш учун жўнатилади; 6) экспертиза ўтказиш муддати 45 кун белгиланади; 7) экспертиза ўтказиш муддатлари шартномада белгиланади.

Давлат экологик экспертизаси хулосаси мазмуни ва матни расмий тасдиқланган матнда (формада) ифодаланилади.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Давлат экологик экспертиза хизмати қандай ташкил этилган? Унинг умумий хусусиятларини тушунтиринг.
2. Ягона давлат экологик экспертизаси тизими нима? Унинг таркиби ва тузилмасини таърифланг.
3. Давлат экологик экспертизаси ҳулосасининг тузилма ва мазмунига қандай талаблар қўйилади? Унинг хусусиятларини тушунтиринг.
4. Экологик экспертиза жараёнида қандай ҳужжатлар кўриб чиқилади? Улар қандай таҳлил қилинади?
5. Давлат экологик экспертизаси ҳулосасининг матни қандай тузилади ва унга қандай талаблар қўйилади?
6. Давлат экологик экспертизаси ҳулосасининг намунаси хусусиятларини таҳлил қилинг ва уларни билиб олинг.
7. Давлат экологик экспертизаси ҳулосасини тузишда нималарга асосланиш керак? Қонун ҳужжатлари, экология ва табиатдан фойдаланиш қонунлари, қоидалари, принциплардан фойдаланишнинг заруратини асослаб беринг.

Асосий адабиётлар

1. Атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш. Қонунлар ва норматив ҳужжатлар. —Т., 2002.
2. «Экологик экспертиза тўғрисида». Ўзбекистон Республикаси қонуни (2000й). Атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш. Қонунлар ва норматив ҳужжатлар. —Т., 2002.
3. Давлат экологик экспертизаси тўғрисида низом (2002й).
4. Национальный доклад. О состоянии окружающей природной среды и природных ресурсов в Республике Узбекистан. —Т., 2002.
5. Дончева А.В. Экологическое проектирование и экспертиза. Практика. Учебное пособие. —М., 2002.
6. Справочник эколога-эксперта. —Т., 1997.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Каримов И.А. Ўзбекистон ХХI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. —Т., Ўзбекистон, 1997.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. —Т.: Ўзбекистон, 1998.
3. Ўзбекистон Республикаси қонунлари: «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида» (1992), «Экологик экспертиза тўғрисида» (2000й). «Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида», «Ер тўғрисида», «Ер ости бойликлари тўғрисида», «Алоҳида муҳофаза қилинадиган ҳудудлар тўғрисида», «Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида», «Ҳайвонот оламидан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилиш тўғрисида», «Ўсимлик оламидан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилиш тўғрисида» ва бошқалар. Атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш, қонунлар ва норматив ҳужжатлар. —Т., 2002.
4. «2005 йилгача атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан рационал фойдаланиш бўйича давлат дастури». —Т., 2000.
5. Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш миллий ҳаракат режаси. Ўзбекистон Республикаси. —Т., 1998.
6. Биологик хилма-хилликни сақлаш. Миллий стратегия ва ҳаракат режаси. Ўзбекистон Республикаси. —Т., 1998.
7. Давлат экологик экспертизаси тўғрисида низом. —Т., 2002.
8. О состоянии окружающей природной среды и использовании природных ресурсов в Республике Узбекистан. Национальный доклад. —Т., 1998.
9. Национальный доклад. О состоянии окружающей природной среды и использовании природных ресурсов в Республике Узбекистан. —Т., 2002.
10. Узбекистан: на пути к устойчивому развитию. Повестка дня на 21 век. —Т., 2002.
11. Ўзбекистон Республикаси ер ресурслари атласи. —Т., 2002.
12. Абиркулов Қ.Н., Жумаев Т.Ж., Ражабов Н.Р. Экологик экспертиза. Намунавий ўқув дастури (бакалаврлар учун). ТДИУ Намунавий ўқув дастурлари тўплами. —Т., 2001.
13. Акимова Т.А., Хаскин В.В. Основы экоразвития Учебное пособие. —М., 1994.
14. Акимова Т.А., Хаскин В.В. Экология. Учебник для вузов. —М., 1998.

15. Бобилев С.Н., Ходжаев А.Ш. Экономика природопользования. Учебное пособие. –М., 1997.
16. Вторжение в природную среду. Оценка воздействия. – М., 1983.
17. Дончева А.В. Экологическое проектирование и экспертиза. Практика: Учебное пособие. – М.: Аспект Пресс, 2002.
18. Ли Н. Экологическая экспертиза. Учебное руководство. –М., 1995.
19. Наше общее будущее. Доклад международной комиссии по окружающей среде и развития. Пер. с англ. –М.: Прогресс, 1980.
20. Придоохранные нормы и правила проектирования. Справочник. –М., 1990.
21. Программа действий. Повестка дня на 21 век и другие документы Конференции в Риоде-Жанейро. –Женева: Центр за наше будущее, 1993.
22. Рафиқов А.А. Геоэкологик муаммолар. –Т., 1997.
23. Реймерс Н.Ф. Природопользование. Словарь-справочник. –М.: Мысль, 1990.
24. Реймерс Н.Ф. Экология: теория, законы, правила, принципы и гипотезы. –М., 1994.
25. Справочник эколога-эксперта. Госкомприрода Республики Узбекистан.
26. Глухов В.В., Лисочкина Т.В., Некрасова Т.П. Экономические основы экологии. Учебник. –СПб, 1995.

МУНДАРИЖА

КИРИШ.....	5
I боб. ЭКОЛОГИК ЭКСПЕРТИЗА ФАНИНИНГ ПРЕДМЕТИ, МЕТОДЛАРИ ВА ВАЗИФАЛАРИ.....	7
1.1. Экологик экспертизанинг янги фан ва ўқув предмети сифатида шаклланиши ва ривожланиши.....	9
1.2. Экологик экспертиза фанининг предмети, объекти, тадқиқот методлари	
1.3. Экологик экспертиза фанининг бошқа фанлар билан боғлиқлиги ва ўзаро алоқалари.....	11
1.4. Экологик экспертиза фанининг мақсади ва вазифалари.....	12
Қисқача хулосалар.....	14
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	15
Асосий адабиётлар.....	15
II боб. ЭКОЛОГИК ЭКСПЕРТИЗАНИНГ ИЛМИЙ-МЕТОДОЛОГИК АСОСЛАРИ.....	16
2.1. Экологик экспертиза тўғрисида тушунча.....	16
2.2. Экологик экспертизада табиат ва жамият ўртасидаги ўзаро таъсир йўналишларини назорат қилиш.....	18
2.3. Экологик экспертиза муносабатларида экологик қонунлар, қондалар, принципларга асосланиш.....	21
2.4. Экологик экспертизанинг асосий тушунчалари ва баҳолаш мезонлари...	24
2.5. Экологик экспертизада атроф-муҳитга таъсирни баҳолаш.....	28
2.6. Экологик экспертизанинг таркибий қисмлари ва тармоқлари.....	31
Қисқача хулосалар.....	33
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	34
Асосий адабиётлар.....	35
III боб. ЎЗБЕКИСТОНДАГИ ЭКОЛОГИК ВАЗИЯТ ВА УНИ ЭКСПЕРТ БАҲОЛАШ.....	36
3.1. Экологик вазиятнинг умумий таърифи.....	36
3.2. Табиат компонентларининг экологик ҳолати.....	39
3.2.1. Атмосфера ҳавоси.....	39
3.2.2. Сув ресурслари.....	40
3.2.3. Ер ресурслари.....	42
3.2.4. Биологик ресурслар ва био хилма-хиллик.....	43
3.2.5. Ер ости бойликлари.....	45
3.2.6. Чiqиндилар.....	46
3.3. Вилоятлар ва туманлардаги экологик вазият ва уларнинг ҳудудий фарқлари.....	48
3.3.1. Экологик вазиятнинг ҳудудий фарқлари тўғрисидаги тушунча.....	48
3.3.2. Экологик вазиятни баҳолаш мезонлари ва экологик районлаштириш...	49
3.3.3. Вилоятлар ва туманлардаги экологик вазиятнинг ҳудудий фарқлари ва уларни экологик экспертизада ҳисобга олиш.....	51
3.4. Орол денгизининг қуриши ва экологик экспертиза сабоқлари: салбий антропоген таъсирнинг экологик ҳалокатга ва ижтимоий-иқтисодий инқирозга олиб келиши намунаси.....	55
3.4.1. Орол ҳалокати миқёслари, сабаб ва оқибатлари.....	55
3.4.2. Орол инқирозидан чиқиш йўллари.....	57

3.5. Тоғ ва текислик геотизимларидан фойдаланишнинг экологик экспертиза хусусиятлари.....	59
3.6. Ўзбекистонда халқаро экологик экспертиза тажрибалари ютуқларидан фойдаланиш.....	62
Қисқача хулосалар.....	66
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	68
Асосий адабиётлар.....	69
IV боб. ЭКОЛОГИК ЭКСПЕРТИЗАНИНГ АСОСИЙ ПРИНЦИПЛАРИ...	70
4.1. Экологик экспертизанинг принциплари тўғрисида тушунча.....	70
4.2. Экологик экспертизанинг умумий принциплари.....	71
4.3. Экологик экспертизанинг илмий принциплари.....	72
4.4. Экологик экспертизанинг юридик (ҳуқуқий) принциплари.....	75
Қисқача хулосалар.....	76
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	77
Асосий адабиётлар.....	77
V боб. ЭКОЛОГИК ЭКСПЕРТИЗАНИНГ ҲУҚУҚИЙ АСОСЛАРИ.....	78
5.1. Экологик экспертизанинг ҳуқуқий асослари тўғрисида тушунча.....	78
5.2. Экологик экспертиза ҳуқуқий асосларининг тизимлари.....	78
5.3. Экологик экспертиза муносабати қатнашчиларининг ҳуқуқлари, мажбуриятлари ва жавобгарлиги.....	80
Қисқача хулосалар.....	82
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	83
Асосий адабиётлар.....	83
VI боб. ЭКОЛОГИК ЭКСПЕРТИЗА ТУРЛАРИ.....	84
6.1. Экологик экспертиза турлари тўғрисида тушунча.....	84
6.2. Давлат экологик экспертизаси.....	85
6.3. Жамоат экологик экспертизаси.....	87
6.4. Экологик аудит.....	87
Қисқача хулосалар.....	90
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	91
Асосий адабиётлар.....	91
VII боб. ЭКОЛОГИК ЭКСПЕРТИЗАГА ҚЎЙИЛАДИГАН ТАЛАБЛАР ВА АТРОФ-МУҲИТГА ТАЪСИРНИ БАҲОЛАШ.....	92
7.1. Экологик экспертизага қўйиладиган умумий талаблар.....	92
7.2. Экологик экспертиза объектларининг атроф табиий муҳитга таъсирининг фарқлари ва уларни баҳолаш.....	94
7.3. Экологик экспертиза объектларининг атроф табиий муҳитга таъсири бўйича классификацияси.....	96
Қисқача хулосалар.....	100
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	101
Асосий адабиётлар.....	101
VIII боб. ЭКОЛОГИК ЭКСПЕРТИЗАНИНГ АСОСИЙ ЙЎНАЛИШЛАРИ...	102
8.1. Экологик экспертизанинг асосий йўналишлари тўғрисида тушунча...	102
8.2. Технологик (техника) экологик экспертизаси.....	103
8.3. Корхоналар экологик экспертизаси.....	104
8.4. Шаҳарсозлик экологик экспертизаси.....	106
8.5. Табиий ресурслардан фойдаланиш ва табиатни ўзгартириш лойиҳала-	

рининг экологик экспертизаси.....	108
Қисқача хулосалар.....	110
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	111
Асосий адабиётлар.....	111
IX боб. ЭКОЛОГИК ЭКСПЕРТИЗА ХИЗМАТИНИ ТАШКИЛ ЭТИШ ВА ДАВЛАТ ЭКОЛОГИК ЭКСПЕРТИЗАСИНИНГ ХУЛОСАСИГА ҚЎЙИЛА- ДИГАН ТАЛАБЛАР.....	112
9.1. Давлат экологик экспертизаси хизматини ташкил этиш.....	112
9.2. Давлат экологик экспертизаси хулосасининг тузилма ва мазмунига қўй- иладиган талаблар.....	114
9.3. Давлат экологик экспертизаси хулосасининг мазмуни ва матни.....	115
Қисқача хулосалар.....	119
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	120
Асосий адабиётлар.....	120
АДАБИЁТЛАР.....	121

CONTENTS

INTRODUCTION.....	5
PART-I. SUBJECT, METHODS AND TASKS OF "ECOLOGIC EXPERTISE" COURSE.....	7
1.1. Development of "ecologic expertise" as a new course.....	7
1.2. Subject, object and researching methods of "ecologic expertise" course.....	9
1.3. Relations and connections of "ecologic expertise" with other course.....	11
1.4. Goals and tasks of the course of "ecologic expertise".....	12
Brief conclusions.....	14
Questions for discussion and control.....	15
Main literature.....	15
PART-II. SCIENTIFIC-METHODOLOGIC BASIS OF "ECOLOGIC EXPERTISE".....	16
2.1. Conception of "ecologic expertise".....	16
2.2. Regulation of nature and society relations in "ecologic expertise".....	18
2.3. Ecologic rules and principles in "ecologic expertise".....	21
2.4. Main conception of "ecologic expertise" and evaluating methods.....	24
2.5. Evaluation of effects to nature in "ecologic expertise".....	28
2.6. Structure and branches of "ecologic expertise".....	31
Brief conclusions.....	33
Questions for discussion and control.....	34
Main literature.....	35
PART-III. ECOLOGIC CONDITION IN UZBEKISTAN AND ITS EVALUATION.....	36
3.1. Definition of ecologic condition.....	36
3.2. Ecologic conditions of nature components.....	39
3.2.1. Air of atmosphere.....	39
3.2.2. Water resources.....	40
3.2.3. Land resources.....	42
3.2.4. Biologic resources.....	43
3.2.5. Underground resources.....	45
3.2.6. Waste.....	46
3.3. Ecologic conditions in regions and their regional difference.....	48
3.3.1. About ecologic differences according to regions.....	48
3.3.2. Evaluation limits of ecologic condition and ecologic regions.....	49
3.3.3. Regional differences of ecologic conditions of regions and effects to ecologic expertise.....	51
3.4. Shrinking of Aral Sea and lessons of ecologic expertise: ecologic tragedy and sample of social-economical tragedy.....	55
3.4.1. Aral Sea tragedy, reasons and results.....	55
3.4.2. Ways of solving Aral Sea tragedy.....	57
3.5. Role of ecologic expertise in the utilization of mountain and valley geo-systems.....	59
3.6. Utilization from international ecologic expertise achievement in Uzbekistan.....	62
Brief conclusions.....	66
Questions for discussion and control.....	68
Main literature.....	69
PART-IV. MAIN PRINCIPLES OF ECOLOGIC EXPERTISE.....	70
4.1. About principles of ecologic expertise.....	70
4.2. General principles of ecologic expertise.....	71
4.3. Scientific principles of ecologic expertise.....	72

4.4. Legal principles of ecologic expertise.....	75
Brief conclusions.....	76
Questions for discussion and control.....	77
Main literature.....	77
PART-V. LEGAL BASES OF ECOLOGIC EXPERTISE	78
5.1. About legal bases of ecologic expertise.....	78
5.2. System of legal bases of ecologic expertise.....	78
5.3. Rights and responsibilities of participants of ecologic expertise relations.....	80
Brief conclusions.....	82
Questions for discussion and control.....	83
Main literature.....	83
PART-VI. TYPES OF ECOLOGIC EXPERTISE	84
6.1. About types of ecologic expertise.....	84
6.2. Ecologic expertise of government.....	85
6.3. Ecologic expertise of society.....	87
6.4. Ecologic audit.....	87
Brief conclusions.....	90
Questions for discussion and control.....	91
Main literature.....	91
PART-VII. REQUESTED RULES OF ECOLOGIC EXPERTISE AND EVALUATION OF ITS EFFECTS TO ENVIRONMENT	92
7.1. General requested rules for ecologic expertise.....	92
7.2. Evaluation of effects of ecologic expertise to environment.....	94
7.3. Classification of effects of ecologic expertise to environment.....	96
Brief conclusions.....	100
Questions for discussion and control.....	101
Main literature.....	101
PART-VIII. MAIN TRENDS OF ECOLOGIC EXPERTISE	102
8.1. About main trends of ecologic expertise.....	102
8.2. Technologic expertise.....	103
8.3. Organization's ecologic expertise.....	104
8.4. Ecologic expertise of cities.....	106
8.5. Utilization of natural resources and ecologic expertise of nature changing projects.....	108
Brief conclusions.....	110
Questions for discussion and control.....	111
Main literature.....	111
PART-IX. ORGANIZATION OF ECOLOGIC EXPERTISE SERVICE AND GOVERNMENTAL ECOLOGIC EXPERTISE CONCLUSIONS	112
9.1. Organization of governmental ecologic expertise.....	112
9.2. Structure and requested demands for governmental ecologic expertise conclusions.....	114
9.3. Essence and order of governmental ecologic conclusions.....	115
Brief conclusions.....	119
Questions for discussion and control.....	120
Main literature.....	120
List of Bibliography.....	121

ЖУМАЕВ ТУРОБ ЖУМАЕВИЧ

ЭКОЛОГИК ЭКСПЕРТИЗА

(Ўқув қўлланма)

Нашр учун маъсул:

Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси

Адабиёт жамғармаси директори

Қурбонмурод Жумаев

Мусаввир:

Акбарали Мамасолиев.

Муҳаррир — З.Йўлдошев

Техник муҳаррир — Ш.Тожиев

Мусахҳис — Ж.Йўлдошев

Компьютерда саҳифаловчи — Ж.Жонузоқов

Интернетдаги расмий сайтимиз: www.tsue.uz

Электрон почта манзили: info@tsue.uz

Теришга берилди 04.11.2003 й. Босишга рухсат этилди 20.01.2004 й.

Қоғоз формати 60x84 $\frac{1}{32}$. Офсет босма усулида босилди.

Нашр босма тобоғи 8. Нухаси 500.

Буюртма № 172

Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси Адабиёт Жамғармаси наприёти.

700000, Тошкент, Ж-Неру, 1.

«Тагаққийот ИСН» фирмаси матбаа бўлимида чоп этилди.

Тошкент шаҳри, Белгана мавзеси, 18-6.